
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

J. R. Rea, *The Oxyrhynchus Papyri* 63 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs, 83], Λονδίνο 1996, σελ. 214, πίν. 11.

E. W. Handley, U. Wartenberg, R. A. Coles, N. Gonis, M. W. Haslam, J. D. Thomas κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 64 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs, 84], Λονδίνο 1997, σελ. 209, πίν. 19.

Με εξαίρεση τον πρώτο, οι πάπυροι του 63ου τόμου περιέχουν δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα που χρονολογούνται στη βυζαντινή περίοδο της Αιγύπτου, από τον τέταρτο έως και τον έκτο αιώνα. Ο πρώτος (4352) σώζεται σε 5 σπαράγματα που περιλαμβάνουν εξάμετρους στίχους από δύο ποιήματα που φαίνεται να απαγγέλθηκαν σε κάποιον ποιητικό διαγωνισμό στα Καπιτώλια (μάλλον της Οξυρύγχου, το 285) ή, λιγότερο πιθανά, στα Μεγάλα Αντινόεια (στην Αντινοούπολη, περίπου την ίδια εποχή). Μόνο το πέμπτο σπάραγμα διασώζει κείμενο σε ικανοποιητική κατάσταση: τους 17 τελευταίους, σχεδόν πλήρεις, στίχους του πρώτου ποιήματος (θέμα του είναι ο Αντίνοος: η ομορφιά του, το άνθος του λωτού που πήρε το όνομά του, το κυνήγι του λιονταριού με τον Αδριανό, ο πνιγμός του στον Νείλο, ο καταστροφισμός του, η ίδρυση της Αντινοούπολης) και όλο το δεύτερο (22 στίχοι), που μοιάζει να αποτελεί τον επίλογο: ο Καπιτώλιος Δίας λυπήθηκε το ανθρώπινο γένος και έστεψε αυτοκράτορα τον Διοκλητιανό· ο Διογένης, ο έπαρχος της Αιγύπτου, εξήγγειλε μια νέα χρυσεΐην γενεήν (στ. 30). Οι στίχοι δεν είναι ιδιαίτερα λαμπροί, αλλά αποτελούν ευπρόσδεκτη προσθήκη στο ταμείο της ελάσσοнос ποιητικής παραγωγής της περιόδου, και ιδιαίτερα της παραγωγής που σχετίζεται με τον Αντίνοο.

Από τα υπόλοιπα κείμενα σημειώνω τα πιο ενδιαφέροντα. Το 4365 είναι μια βραχύτατη επιστολή με περιεχόμενο την ανταλλαγή βιβλίων μεταξύ Χριστιανών (*χρησον μοι τον Ήσδραν, ἐπει ἔχρησά σοι τὴν λεπτήν Γένεσιν*). Το 4381 είναι ένα ελληνολατινικό κείμενο με τα πρακτικά μιας ακρόασης in secretario ενώπιον ενός αξιωματούχου που ονομάζεται Flavius Mauricius και φέρει τον καινοφανή τίτλο *v(ir) c(larissimus) com(es) ord(inis) prim(i) et dux*. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για τον comes rei militaris Aegypti ή dux Aegypti, τον ανώτατο στρατιωτικό αξιωματούχο στην επαρχία· εκεί που υπάρχει αμφιβολία, και η υπόθεση αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον, είναι αν πρόκειται για τον ίδιο δούκα Μαυρίκιο για τον οποίο έγραψε ένα ποίημα κάποιος Κύρος Αντιοπολίτης (= Αντινο-

ουπολίτης ή Ανταιοπολίτης;) και το οποίο αναφέρει ο Φώτιος, Βιβλ. 279. 535b (τ. 8.187-8 Budé). Το 4386 αποτελεί μια αποσπασματικά σωζόμενη απόδειξη για την καταβολή φόρου σε χρυσό *ὕπερ τοῦ ἀγωγῶ τῆς πανευδαίμονος* [Κωνσταντίνου πόλεως το 393 (το επίθετο καθιστά τη συμπλήρωση βέβαιη), το πρώτο παπυρικό κείμενο αυτού του είδους. Όσοι ασχολούνται με τη βυζαντινή Αίγυπτο θα ενθουσιαστούν από δύο εκτενείς συγγραφές δανείου του Φλάβιου Ιουλιανού, *νοταρίου και τριβούνου* που ζούσε στην Αλεξάνδρεια (4394-5), και το ακόμη εκτενέστερο έγγραφο (4397, γραμμένο το 545) στα οποία αναφέρονται με λεπτομέρειες τα δάνεια, τα χρέη, οι υποχρεώσεις και οι σχέσεις ανάμεσα στον Φλάβιο Απίωνα (τον δεύτερο) και το σχετικά άγνωστο μοναστήρι του Αββά Ιέρακα, αλλά και οι διακινήσεις ατόμων και χρημάτων ανάμεσα στην Οξύρυγχο, όπου οι Απίωνες κατείχαν εκτενή κτήματα, και την Κωνσταντινούπολη, όπου διέμεναν οι αρχηγοί της οικογένειας. Οι νομικοί και οι ιστορικοί θα ενδιαφερθούν για το 4400, σπάρραγμα από το φύλλο ενός κώδικα του 6ου αι. που περιέχει ένα κείμενο που ακολουθεί πολύ πιστά τμήμα του Ιουστινιάνιου edictu 13, κεφ. 24 (C.I.C., τ. 3, σ. 792.11-30).

Το πρώτο τμήμα του 64ου τόμου περιέχει 6 μικρά σπαράγματα από το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (4401-6), ένα από τα οποία χρονολογείται στον ύστερο 2ο αι. Το δεύτερο τμήμα συνεχίζει την έκδοση κωμικών αποσπασμάτων (4407-12): ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τελική και εξαντλητική παρουσίαση, από τον E. W. Handley, των αποσπασμάτων από τον *Δις ἑξαπατώντα* του Μένανδρου (4407), καθώς και η έκδοση ενός σπαράγματος (4409) που ίσως να είναι του Μένανδρου και ίσως να ανήκει στην *Fabula Incerta*. Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο στην ελληνιστική ποίηση: *Ἀργοναυτικά* του Απολλώνιου (4413-22: τα 4414, 4417 και 4421 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του κειμένου), *Φαινόμενα* του Ἄρατου (4423-6, το τελευταίο με σχόλια), *Αἴτια* του Καλλίμαχου (4427, τίποτε το νεότερο), *Ἀλεξάνδρα* του Λυκόφρονος (4428-9), βουκολικοί (4430-32, το τελευταίο περιέχει σχόλια στον Θεόκριτο, σε πολύ καλή έκδοση από τον M. Maehler).

Το τέταρτο και τελευταίο τμήμα περιλαμβάνει ιδιωτικά και δημόσια έγγραφα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακόλουθα: 4435+1020, νομικές αποφάσεις που αφορούν ανήλικες: η πρώτη τιτλοφορείται: *κεφάλαιον ἐκ γνώμονος Σεουήρου καὶ Ἀντωνίνου τῶν κυρίων Σεβ[αστῶν* (ο γνώμων αυτός μας είναι άγνωστος από οποιαδήποτε άλλη πηγή), η δεύτερη: *ἐξ αἰτημάτων Ἀλεξανδρέων* και η τρίτη: *κεφάλαιον ἐκ νόμου Λαι[τ]ωρίου* (= *lex Laetoria*). Το 4437 περιέχει, επιτέλους, την αρχή ενός *ἀποκρίματος* του Σεβήρου ήδη γνωστού και από άλλα δύο αντίγραφα (1405 και 3105) που σώζονται ακέφαλα. Το 4441 απαρτίζεται από σπαράγματα ενός *τόμου συγκολλησίμου* με αναφορές *δημοσίων ἰατρῶν και λαξολατόμων, λαξῶν, τεκτόνων, οικοδόμων, μολυβουργῶν, ὑαλουργῶν, κληδουργῶν και κονιατῶν* προς

τον λογιστήν του Οξυρυγχίτη νομού· οι αναφορές της δεύτερης ομάδας είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την τοπογραφία της Οξυρύγχου και έχουν υποστεί υποδειγματικό σχολιασμό από τον R. E. Coles.

Οι δύο τόμοι, λαμπροί από κάθε άποψη, κλείνουν με πλήρη ευρετήρια και θαυμάσιους πίνακες. Αντιμέτωπο με ένα εξοντωτικό κείμενο, το επιτελείο τυπογράφων που επιμελήθηκε την έκδοση βγήκε περισσότερο αποσπρόπρσωπο· δεν είναι δικό του σφάλμα εάν στην εισαγωγή του 4397 τα τέσσερα χρύσινα που οφείλει μια γυναίκα στο κράτος και για τα οποία έχει βάλει ως υποθήκη το θυγάτριόν της εμφανίζονται ως seven solidi. Από τα ευρετήρια ερανίζομαι τις πρωτοεμφανιζόμενες λέξεις που αποτελούν και addenda lexicis: *άρτοχόρηγος* (χορηγός άρτου, 4395), *εὐβαδής* (προκειμένου για πουλάρι, το αντίθετο του *ἀβαδής* [βλ. Ευθάλιος Διάκ., PG 85.629A], 4362), *ιεροσαγηνίτης* (*ιερός* + *σαγηνίτης < *σαγήνη*, 4440), *καλυβᾶς* (καλυβοποιός, 4389), *κληδουργός* (κλειδαράς, 4441), *κορρήκτωρ* (corrector, *ἐπανορθωτής*, πρβ. *κορρήκτωρ* στον Lampe, 4385), *λαξολατόμος* (*λαξός* + *λατόμος*, 4441), *μιθράριος* (= *μιτράριος* = κατασκευαστής μιτρών [;], 4441), *ταπητούφικός* (*ἐργαστήριον τ.*) και *ταπητόυφος* (ταπητουργός, 4353). Στο 4397 οι όροι *εὐαγής* (προκειμένου για μοναστήρι) και *εὐλαβέστατος* (προκειμένου για μοναχό) μεταφράζονται well-sanctified και most-discreet (μία φορά με την παρενθετική διευκρίνιση i.e. religious) αντίστοιχα· σωστότερες θα ήταν οι αποδόσεις holy ή pure για το πρώτο επίθετο και most reverent ή most devout για το δεύτερο. Έτσι θα αποφεύγονταν και περίεργες αποδόσεις του τύπου *ὁ εὐλαβῆς τὴν μνήμην* = discreet in memory και *ὁ τῆς εὐλαβοῦς μνήμης* = of discreet memory.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Δίκτης ο Κρητικός, «Εφημερίδα του Τρωικού πολέμου», Δάρης ο Φρύγας, «Ιστορία για την Άλωση της Τροίας», Εισαγωγή και μετάφραση από τα λατινικά *Γι ώ ρ γ η ς Γ ι α τ ρ ο μ α ν ω λ ᾶ κ η ς*, Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα, 1996, σελ. 262.

Τα δύο αυτά βασικά έργα της «απατεωνίστικης», όπως πετυχημένα την ονόμασε ο F. Jakoby, λογοτεχνίας (Schwindelliteratur) ήταν σχεδόν άγνωστα στο ελληνικό κοινό, ακόμα και στους φιλόλογους, και απ' αυτήν την άποψη η προσπάθεια του συγγρ. καλύπτει ένα κενό, και θα αποτελούσε θετικό βήμα, αν δεν ήταν πέρα για πέρα αποτυχημένη.

Ότι ο συγγρ. δεν έχει ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τα λατινικά αποδείχτηκε, όταν το 1991, στο βιβλίο του *Πόλεως σώμα*, αναδημοσίεψε ως *Επίμετρο*, τελείως ξεκάρφωτα, το ψευδοϊπποκρατικό έργο *Περί εβδομάδων*, που δε σώζεται παρά σε μian αδέξια λατινική μετάφραση. Με τη σειρά της, η μετάφραση δε σώζεται παρά σε δύο κάκιστα χειρόγραφα,

που παραδίδουν ακατανόητο κείμενο. Χρειάστηκε να εντοπιστεί και να μεταφραστεί (το 1893, από τον Chr. Harder) ένα αραβικό χειρόγραφο (Monac. arab. 802), όπου σώζονται τα σχόλια του Ψευδογαληνού στο *Περὶ ἑβδομάδων*, για να μπορέσει αργότερα ο W. R. Rorscher¹, με πολὺν κόπο, να αποκρυπτογραφήσει κάπως το νόημα του ψευδοϊπποκρατικού έργου². Ο συγγρ. αγνόησε τελείως το πρόβλημα και την εργασία του Rorscher, βρήκε όμως στον 9ο τόμο της έκδοσης Littré³ (1869) το ακατανόητο κείμενο του Ambrosianus lat. G 108, το ανατύπωσε και το παράδωσε στους αναγνώστες του —να το κάνουν τι;

Την ίδια «λατιναμάθεια» φανερώνει και η μετάφραση του Δίκτη, κιόλας από τα δυο πρώτα κεφάλαια. Ας τα δούμε από κοντά.

Ο Δίκτης ξεκινά το έργο του από τη στιγμή που ο Μενέλαος αφήνει τον Πάρη επισκέπτη στο παλάτι του, για να ταξιδέψει στην Κρήτη —και δικαιολογεί την αναχώρηση: 1. *Cuncti reges, qui Minois Iove geniti proprepotes Graeciae imperitabant, ad dividendas inter se Atrai opes Cretam convenere. Atreus namque ex Minoe postrema sua ordinans, quiddid auri atque argenti, pecorum etiam fuit, nepotibus, quos filiae genuerunt, ex aequo dividendum reliquerat (...).*

Έτσι τυπώνεται το κείμενο στην καταξιωμένη έκδοση του W. Eisenhut, που ακολουθεί ο μεταφραστής, αλλά είναι φανερό ότι περιέχει ένα ουσιαστικό λάθος: ο Ατρέας δεν ήταν, βέβαια, γιος του Μίνωα, ούτε είχε περιουσία στην Κρήτη. Γιος το Μίνωα και της Πασιφάης ήταν ο Κατρέας, που είχε παντρεύει τη μια του κόρη, την Αερόπη, με τον Πλεισθένη (παιδιά τους η Αναξιβία, ο Αγαμέμνωνας και ο Μενέλαος!), την άλλη, την Κλυμένη, με τον Ναύπλιο (παιδιά τους ο Παλαμήδης, ο Οίακας και ο Ναυσιμέδων). Αυτά τα εγγόνια είναι που δικαιούνται τώρα την κληρονομιά του και πρέπει να κατέβουν στην Κρήτη, να τη μοιράσουν.

Η απλή διόρθωση του Atrai σε Catrei και του Atreus σε Catreus έχει γίνει το 1980 από την P. Venini⁴. Ο συγγρ. δεν την έχει υπόψη του, και αντιμετωπίζει το πρόβλημα της σύνδεσης του Ατρέα με την Κρήτη τοπικιστικά: «Αφού ο συγγραφέας είναι (ή δηλώνει) Κρητικός, είναι φυσικό ότι όλα φαίνονται να ξεκινούν από την Κρήτη». Λαμπρά, αλλά το ταξίδι του Μενέλαου στη μεγαλόνησο είναι μαρτυρημένο ήδη στα Κύπρια: *και μετά ταῦτα Μενέλαος εἰς Κρήτην ἐκπλεῖ, κελεύσας τὴν Ἑλένην τοῖς ξένοις τὰ ἐπιτήδεια παρέχειν, ἕως ἂν ἀπαλλαγῶσιν.*

1. *Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl in ihrer vierfachen Überlieferung* [Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums 6], Paderborn 1913, φωτομηχανική ανατύπωση Νέα Υόρκη (Johnson Reprint) 1967.

2. Βλ. την κριτική μας, με τίτλο «Μεταφορικά», στην εφημερίδα *Το Βήμα* της 30.8.1992, και την απάντηση του Γ.Γ. στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 12.12.1992.

3. Στον προηγούμενο, 8ο τόμο της ίδιας έκδοσης έχει τυπωθεί και το κείμενο της μετάφρασης, όπως το παραδίδει ο Parisinus lat. 7027, που είναι ακόμα χειρότερο.

4. «Nota al testo di Ditti Cretese (1,1)», *Athenaeum* 58 (1980) 194-196.

Λίγο πιο κάτω διαβάζουμε: *Convenere autem Clymene et Naupli Palamedes et Oeax. Item Menelaus, Aerope et Plisthene genitus, a qua⁵ Anaxibia soror, quae eo tempore Nestori denupta erat, et Agamemnon maior frater, ut vice sua in divisione uteretur, petiverant.* Το νόημα είναι φανερό: η Αναξιβία⁶, παντρεμένη καθώς ήταν με το Νέστορα, και ο Αγαμέμνονας παρακάλεσαν τον αδελφό τους Μενέλαο, που θα κατέβαινε στην Κρήτη, να τους αντιπροσωπεύσει στη μοιρασιά. Όμως ο συγγρ. έχει διαφορετική γνώμη, και μεταφράζει: «Μαζεύτηκαν λοιπόν στην Κρήτη ο Παλαμήδης και ο Οίακας, οι γιοι της Κλυμένης και του Ναυπλίου. Ήρθαν επίσης, για να απαιτήσουν δικαιωματικά το μερίδιό τους ο Μενέλαος, γιος της Αερόπης και του Πλεισθένη και ο μεγαλύτερος αδελφός του, ο Αγαμέμνονας — η αδελφή τους Αναξιβία ήταν τον καιρό εκείνο παντρεμένη με το Νέστορα». Έτσι ο Αγαμέμνονας τα καταφέρνει να βρίσκεται συγχρόνως σε δύο μέρη: στην Κρήτη για την κληρονομιά, αλλά και στη Σπάρτη, όπου υποδέχεται μαζί με το Νέστορα κι άλλους βασιλιάδες το Μενέλαο, που βέβαια βιάστηκε, όταν μαθεύτηκαν τα νέα της αρπαγής, να επιστρέψει (βλ. κεφ. 4).

Ακολουθεί μια διευκρίνιση για το επίθετο Ατρείδες, που αποδίδεται στον Αγαμέμνονα και στο Μενέλαο, αν και στην πραγματικότητα ήταν παιδιά του Πλεισθένη, γιου του Ατρέα, και η περιγραφή της υποδοχής και της (κρητικής!) φιλοξενίας των κληρονόμων από τους συγγενείς τους. Τους οδηγούν στο ναό της κοινής τους γενάρχισσας, της Ευρώπης, όπου οι επισκέπτες θαυμάζουν *inspicientes repetentesque memoria singula, quae ex Sidona a Phoenice, patre eius, atque nobilibus matronis transmissa magno tum decori erant* (2). Το κείμενο δεν παρουσιάζει δυσκολίες: οι επισκέπτες θαύμαζαν τα δώρα που είχαν στείλει από τη Σιδώνα στην Ευρώπη ο πατέρας της Φοίνικας και οι αρχόντισσες (φιληνάδες της) — φυσικά μετά την αρπαγή της από το Δία και το γάμο της. Ο συγγρ. έχει άλλη άποψη, και μεταφράζει: «Παρατηρούσαν λοιπόν με προσοχή ένα ένα τα λαμπρά στολίδια και ανακαλούσαν στη μνήμη τους όσα πράγματα είχαν μεταφέρει εδώ από τη Σιδώνα ο Φοίνικας και [sic] ο πατέρας της Ευρώπης και οι αρχοντικές κυρίες». Βέβαια το *transmitto* δε σημαίνει «μεταφέρω», αλλά «στέλνω, διαβιβάζω», και ο Φοίνικας είναι ο ίδιος πατέρας της Ευρώπης⁷,

5. Η Venini (ό.π.) διορθώνει σε *a quo*, αλλά η διόρθωση είναι και δεν είναι απαραίτητη, καθώς η λατινική μετάφραση του Δίκτη είναι νεότερη (4ος αι. μ.Χ.·) και δε διακρίνεται για την κλασική της ακρίβεια.

6. Ο Δίκτης (ή κάποιος άλλος πριν απ' αυτόν) συγγέει την Αναξιβία, αδελφή του Αγαμέμνονα και του Μενέλαου, σύζυγο του Στροφίου (Παυσαν. 2,29,4) με την Αναξιβία, κόρη του Κρατιέως και σύζυγο του Νέστορα (Απολλόδ. 1,9,9).

7. Αυτό τουλάχιστο θα έπρεπε να το γνωρίζει ο συγγρ., που πριν από τέσσερα χρόνια τύπωσε και κυκλοφόρησε μια ποιητική μετάφραση της Ευρώπης του Μόσχου — αλλά μήπως κι εκεί δεν μπέρδεψε τον Άργο, το σκύλο του Οδυσσέα με το τέρας Άργο, που φρουρούσε την Ιώ; Βλ. την έμμεση κριτική μας, με τίτλο «Συμβουλευτικός προς μεταφραστές», την απάντησή του Γ.Γ., με τίτλο «Ας κάνουμε τη γλώσσα μας καλύτερη», και την επιστολή

αλλά τέτοιες λεπτομέρειες δε φαίνεται να απασχολούν το μεταφραστή.

Μιαν εξήγηση για τις αλλεπάλληλες παρερμηνείες προσφέρει η παραβολή της μετάφρασης του συγγρ. με τη μετάφραση του R. M. Frazer Jr., που μνημονεύεται στη βιβλιογραφία⁸. Και ο Frazer «ξεπερνά» τη δυσκολία του Atreus/Catreus· και ο Frazer δε διστάζει να ξαποστείλει τον Αγαμέμνονα στην Κρήτη: Among those who came to Crete were Palamedes and Oeax, the sons of Klymene and Nauplius. Also Menelaus and his older brother Agamemnon, the sons of Aerope and Plisthenes, came to get their share. (They had a sister, Anaxibia, who at that time was married to Nestor). Όμως θα ήταν άδικο να αποδώσουμε και ολόκληρο το τρίτο λάθος που επισημάναμε σε «αμερικανικό δάκτυλο». Ο Frazer μεταφράζει (σχεδόν) σωστά: Examining all its marvellous features, they called to mind how Europa's father, Phoenix, and the noble matrons, had brought across [had sent across θα ήταν το σωστό] from Sidon this thing and that. Ο ημέτερος συγγρ. είναι που, παρεξηγώντας (και) το αγγλικό κείμενο, έχει μετατρέψει την παράθεση σε παράταξη!

Ύστερα απ' όλα αυτά παρακαλώ τον αναγνώστη να με συγχωρέσει, αν δεν εξετάσουμε αναλυτικά την υπόλοιπη μετάφραση του Δίκητη και του Δάρη —καθώς και τα σχόλια. Θα χρειαζόνταν άλλωστε κοπιαστικές συγκριτικές έρευνες και αμέτρητες σελίδες, για να επισημανθούν όλες οι αποκλίσεις, είτε από το λατινικό κείμενο είτε από την αμερικανική του μετάφραση: tantum abhorret ac mutat⁹!

Το βιβλίο έχει και μακρόπνοη Εισαγωγή (σσ. 9-63), κοινότυπη και απλοϊκή για τους ειδικούς, λόγια και εντυπωσιακή για «το μέσο Έλληνα αναγνώστη»¹⁰ —και οπωσδήποτε εξαιρετικά μπερδεμένη. Είναι κρίμα που ο συγγρ. θέλησε στο θέμα της Εισαγωγής να υπερακοντίσει το πρότυπό του: τα αντίστοιχα κεφάλαια του Frazer είναι πιο λιτά, ουσιαστικά και ευκατάληπτα.

Το να μην ξέρει ένας κλασικός φιλόλογος καλά λατινικά είναι βέβαια κρίμα βαρύ —αλλά πάλι, ποιος θα ρίξει την πρώτη πέτρα; Όμως, το να μην ξέρει κανείς λατινικά και να επιμένει να μεταφράζει, να εκδίδει και να «προσφέρει» στο ανυπεράσπιστο¹¹ κοινό λατινικά κείμενα, είναι, κατά

μας, με τίτλο «Διδάσκομαι» —όλα στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 21. 8., 18. 9 και 25. 9. 94 αντίστοιχα.

8. *The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian*, Indiana University Press, 1966.

9. Κάτουλλος, 22,11.

10. Δικαιολογώντας την απουσία του λατινικού κειμένου απέναντι στη μετάφραση, ο συγγρ. σημειώνει ότι «το βιβλίο θα αποκτούσε αδικαιολόγητο όγκο, ενώ τα λατινικά δεν θα βοηθούσαν τον μέσο Έλληνα αναγνώστη. Οι ειδικοί και όσοι επιθυμούν να ελέγξουν τη μετάφραση μπορούν να καταφύγουν στο πρωτότυπο» (σ. 13,1).

11. Το ελληνικό κοινό δέχεται τον τελευταίο καιρό έναν καταιγισμό από μεταφράσεις αρχαίων (και όχι μόνο) συγγραφέων, που τυχαίνει συχνά να διαφημίζονται, αλλά σπάνια να κρίνονται. Σωστά μας κατηγορεί γι' αυτό ο Χρ. Μηλιώνης στην επιφυλλίδα του «Έθνος

την ταπεινή μου γνώμη, τουλάχιστον αχαρακτήριστο —εκτός πια αν θεωρήσουμε ότι ειδικά η «απατεωνίστικη λογοτεχνία» μπορεί και πρέπει να επιστρέψει στον τόπο και στη γλώσσα της ως «απατεωνίστικη μετάφραση». Αν ναι, τότε ο συγγρ. τα κατάφερε καλύτερα από κάθε άλλον.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

Byzantine Magic, Edited by *Henry Maguire* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C., 1995, σελ. 187.

Ο Η. Maguire εκδίδει οκτώ ανακοινώσεις που δόθηκαν σε Συμπόσιο του Dumbarton Oaks στις 27-28 Φεβρουαρίου του 1993 με θέμα τη Μαγεία στο Βυζάντιο. Όπως γράφει ο ίδιος στην Εισαγωγή (σσ. 1-7), ειδικοί επιστήμονες εξετάζουν διάφορες παραμέτρους και τη σημασία που είχε η μαγεία στη Χριστιανική Ανατολή. Θέτουν ερωτήματα, όπως κατά πόσον οι διάφορες πρακτικές μαγείας που μνημονεύονται στις πηγές αποτελούν μεμονωμένα περιστατικά ή βασικό στοιχείο στη ζωή της βυζαντινής κοινωνίας, αν πρόκειται και σε ποιο βαθμό για επιβιώσεις από την κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή αρχαιότητα, τη σχέση της μαγείας με τις ανατολικές επαρχίες (π.χ. την Αίγυπτο), τις μορφές της μαγείας, την ερμηνεία που έδιναν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί (Πατέρες της Εκκλησίας, διανοούμενοι, απλοί άνθρωποι) και τον μετασχηματισμό ορισμένων εκφάνσεων της μαγείας στη χριστιανική κοινωνία.

Ο M. W. Dickie εξετάζει τη στάση των Πατέρων της Εκκλησίας του 4ου αι. και την ερμηνεία που αυτοί δίδουν στη βασκανία, στο «κακό μάτι» («The Fathers of the Church and the Evil Eye», σσ. 9-34). Κατ' αρχήν οι Πατέρες είναι αντίθετοι σε κάθε εκδήλωση μαγείας, που τη θεωρούν έργο του διαβόλου. Θεωρούν τη βασκανία όχι έργο του φθονερού ανθρώπου αλλά του σατανά. Συμβουλεύουν τη χρήση του Σταυρού αντί άλλων αποτροπαϊκών συμβόλων. Η Εκκλησία προσπαθούσε να περιορίσει τις ειδωλολατρικές πρακτικές, δεν μπόρεσε όμως να τις εξαλείψει. Η αντίληψη του Χριστιανού του 4ου αι. για τη βασκανία δεν διαφέρει και πολύ από εκείνη του σύγχρονου του ειδωλολάτρη.

Τη χρήση αποτροπαϊκών αντικειμένων (φυλακτών, δακτυλιδιών, ελασμάτων) με σύμβολα ή επιγραφές από την Π. Διαθήκη (σφραγίς Σολομώντος), τήν αρχαιότητα (Αθηνά, Μ. Αλέξανδρος), τη χριστιανική πίστη (Αγ. Ραφαήλ) παρουσιάζει ο James Russell στο άρθρο «The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period» (σσ. 35-50 + 17 εικόνες). Τα αντικείμενα αυτά, καθώς προέρχονται από την ανασκαφή στο Ανεμούριον, μικρή πόλη της Ισαυρίας, και δεν αποτελούν σκόρπια ευρήματα, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί με βάση τα ανασκαφικά ευρή-

ματα και συμφραζόμενα (όπως π.χ. νομίσματα) χρονολογούνται μεταξύ των μέσων του 3ου αι. και ως τα μέσα του 7ου αι., και αποτελούν υλικό πολύτιμο και στοιχείο της καθημερινής ζωής όπως και τα άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης.

Τη διαφορά ανάμεσα στη μαγική και τη χριστιανική χρήση των εικόπων προσπαθεί να ανιχνεύσει ο Η. Maguire μέσα από τις απεικονίσεις σκηνών από τη ζωή του Χριστού ή της Παναγίας ή μορφών αγίων σε μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα («Magic and the Christian Image», σσ. 51-71 + 20 εικόνες). Τομή θεωρεί ο συγγραφέας την περίοδο της εικονομαχίας, «όταν αποσαφηνίζεται η σχέση μεταξύ χριστιανικής εικόνας και θεϊκής δύναμης, έτσι που να αποκλείονται κατά μέγα μέρος πρακτικές που καταδικάζονται προηγουμένως από τις εκκλησιαστικές αρχές». Ενώ στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, παρατηρεί, χριστιανικές απεικονίσεις υπήρχαν σε υφάσματα και ενδύματα κοσμικά (λ.χ. η προσκύνηση των μάγων στο μιάτιο της Θεοδώρας από το περίφημο ψηφιδωτό της Ραβέννας κ.ά.), μετά την εικονομαχία αυτές εμφανίζονται μόνον σε ιερατικά άμφια, οι μορφές των αγίων αποτελούν πορτραίτα και συνοδεύονται από επιγραφές. Αυτό οφείλεται στο ότι πρόκειται για κεντήματα (και δεν ήταν υφασμένα στον αργαλειό), πράγμα που επέτρεπε την επανάληψη μορφών και μοτίβων. Οι χριστιανικές εικόνες παύουν αυτές καθ' αυτές να αποτελούν σύμβολα δύναμης, αλλά αποτελούν απεικονίσεις δυνατών ατόμων. Ενδιαφέρουσα μελέτη όχι μόνο για τη μαγεία αλλά και την επίδραση της Εικονομαχίας σε απεικονίσεις αγίων μορφών και σκηνών σε μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα.

Ο Α. Kazhdan, στο άρθρο του με τίτλο «Holy and Unholy Miracle Workers» (σσ. 73-82), επιχειρεί μία πρώτη ταξινόμηση των θαυμάτων που μνημονεύονται στις βυζαντινές πηγές, ανάλογα με τον τύπο (ιάσεις, προφητείες, εφοδιασμός με τρόφιμα σε περιόδους λιμού, σωτηρία από θεομηνίες, εξημέρωση θηρίων, αντοχή σε μαρτύρια), την προέλευση (από τον Θεό ή τους αγίους αλλά και από δαιμονικές δυνάμεις-μαγεία), τον χρόνο (θαύματα πριν από την αγιοποίηση ή κατά τη διάρκεια της ζωής του αγίου, ή και τα μετά θάνατον).

Ο J. Duffy μελετά τη στάση δύο Βυζαντινών διανοουμένων, του Μιχαήλ Ψελλού και του Μιχαήλ Ιταλικού, απέναντι στις απόκρυφες επιστήμες («Reaction of Two Byzantine Intellectuals to the Theory and Practice of Magic: Michael Psellos and Michael Italikos», σσ. 83-97). Η μελέτη και η γνώση από μέρους τους των Χαλδαικών χρησμών και άλλων σχετικών κειμένων εντάσσονται στο πνεύμα της «φιλομάθειας» κατά τον Μιχ. Ιταλικό, της «περιεργασίας» ή της «πολυπραγμοσύνης» κατά τον Μ. Ψελλό. Και οι δύο, ωστόσο, κρατούν απόσταση από πρακτικές που θα μπορούσαν να τους εμπλέξουν σε υποθέσεις μαγείας. Η διαφορά τους έγκειται στη φιλοσοφική προσέγγιση. Ο συγγρ. αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα πτυχή από τη σκέψη και τη δραστηριότητα των δύο κατεξοχήν διανοου-

μένων του 11ου και 12ου αι.

Ξεκινώντας από τον σχολιασμό του Θεόδωρου Βαλσαμώνα (12ος αι.) στον 61ο κανόνα της εν Τρούλλω Συνόδου (691/2), η Marie Theres Fögen, στο άρθρο της με τίτλο «Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law» (σσ. 99-115), επισημαίνει τη διαφοροποίηση που έχει επέλθει από τον 4ο αι. ως τον 12ο και τον 14ο στην αντιμετώπιση της μαγείας, των μαντειών, των θεραπευτικών μεθόδων και άλλων μαγικών πρακτικών. Όπως συνάγεται από τις μαρτυρίες του Ammianus Marcellinus για τις απηθείς διώξεις και καταδίκες των μάντεων κ.ά. αλλά και από τη νομοθεσία του 4ου αι., το κράτος δεν έκανε διάκριση μεταξύ ειδωλολατρών και Χριστιανών· οι μάγοι και οι μάντεις, όπως και οι πελάτες τους, θεωρούνταν φονείς και τιμωρούνταν με θάνατο. Αντίθετα, το κανονικό δίκαιο βαθμιαία τους αντιμετώπιζε ως χριστιανούς που είχαν εκτραπέι, και τους επέβαλλε επιτίμια ως σε αιρετικούς και αποστάτες. Μια χρήσιμη μελέτη που διαφωτίζει τη χαώδη κατάσταση του 4ου αι. κατά τη μετάβαση από την ειδωλολατρία στη χριστιανική πίστη, αλλά και την «πιο ανθρώπινη» στάση της Εκκλησίας σε κοινωνικά φαινόμενα.

O R. P. H. Greenfield, γνωστός από το βιβλίο του *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Amsterdam 1988, σε εκτενές άρθρο με τίτλο «A Contribution to the Study of Palaeologan Magic» (σσ. 117-153), δεν περιορίζεται στην περιγραφή περιπτώσεων μαγείας κατά την Παλαιολογία περίοδο, αλλά προχωρεί και διεисδύει σε θέματα πηγών, ορολογίας, μαγικών πρακτικών, σκοπών, σχέσεων μαγικών εκδηλώσεων και Ορθοδοξίας, κοινωνικών στρωμάτων, πνευματικού και μορφωτικού επιπέδου. Η θεώρηση αυτή τεκμηριώνεται με πλούσια βιβλιογραφία.

Τέλος ο R. Mathiesen, «Magic in Slavia Orthodoxa: The Written Tradition» (σσ. 155-177), διερευνά την επίδραση του Βυζαντίου στον σλαβικό κόσμο στον τομέα της μαγείας. Από τα σλαβικά «μαγικά» κείμενα που έχουν διασωθεί παρατηρεί πως άλλα είναι μεταφράσεις από την ελληνική στην παλαιοσλαβική και σώζονται ως επί το πλείστον σε λειτουργικά ή βιβλικά χειρόγραφα, μερικά φαίνεται πως είναι μεταφράσεις από άλλες γλώσσες και πολύ λιγότερα είναι εκείνα που προέρχονται από την προφορική σλαβική παράδοση.

Είναι φανερό από τη σύντομη αυτή επισκόπηση ότι οι συγγραφείς, εκτός από θέματα ορολογίας, πηγών, αντιμετώπισης της μαγείας από την ορθόδοξη θεολογία και Εκκλησία, τις μαγικές πρακτικές κ.ά., αποκαλύπτουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα της βυζαντινής κοινωνίας, θέτουν ερωτήματα και προβλήματα και με την πλούσια βιβλιογραφία δίνουν το έναυσμα αλλά και μια πρώτη προσέγγιση για ένα θέμα όπως η μαγεία, που πολύ λίγο έχει μελετηθεί σε σχέση με τη Χριστιανική Ανατολή.

McGeer Eric, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies, 33], Dumbarton Oaks 1995, σελ. 405.

Κατὰ τὴν τελευταία εικοσαετία τὸ ἐνδιαφέρον ἔχει στραφεῖ στὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ καὶ ἔχουν δεῖ τὸ φῶς ἐκδόσεις κειμένων στρατιωτικοῦ περιεχομένου καθὼς ἐπίσης μελέτες ποὺ ἀφοροῦν ὄχι μόνον στὴν ὀργάνωση καὶ τὴ διοίκηση ἀλλὰ καὶ στὴν τακτική, τὰ ὄπλα, τὸν πόλεμο, τὴν ἐμφύχωση τῶν πολεμιστῶν. Στὴ χορεία τῶν ἔργων αὐτῶν ἔρχεται νὰ προστεθεῖ τὸ βιβλίον τοῦ E. McGeer καὶ ἀποτελεῖ εὐπρόσδεκτη συμβολή.

Πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση ἐπεξεργασμένης μορφῆς τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ συγγρ. μετὶ τίτλου, *The Byzantine Army in the 10th Century: The Praecepta militaria of the Emperor Nikephoros Phokas (963-969)*, Πανεπιστήμιο τοῦ Montreal, 1990.

Στόχος τοῦ συγγρ., ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο (σσ. VII-VIII), εἶναι ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς πολεμικῆς τέχνης στὰ χρόνια τῶν «στρατιωτῶν-αὐτοκρατόρων», βάσει (α) τῆς *Στρατηγικῆς ἐκθέσεως καὶ συντάξεως Νικηφόρου δεσπότη*, δηλαδὴ τῆς πολεμικῆς πραγματείας ποὺ συνήθως ἀπαντᾶ στὴ διεθνή βιβλιογραφία ὑπὸ τὸν τίτλο *Praecepta militaria* καὶ ἀποδίδεται στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ, καὶ (β) τῆς ἀναθεωρημένης καὶ ἐπαυξημένης ἐκδοχῆς τῆς, ποὺ περιλαμβάνεται στὰ *Τακτικά* τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ ὡς κεφ. 56-65. Προβαίνει, λοιπόν, ὁ συγγρ. στὴν ἔκδοση τῶν *Praecepta militaria*, τῶν ἀντίστοιχων κεφαλαίων τῶν *Τακτικῶν* τοῦ Οὐρανοῦ, καθὼς καὶ τριῶν ἐπὶ πλέον κεφαλαίων¹.

Ἡ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ γραμματεία εἶναι σχετικὰ πλούσια. Κατὰ τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίες ἀποκτήσαμε ὀρισμένες σημαντικὲς νέες ἐκδόσεις: ὁ π. G. T. Dennis ἐξέδωσε τὸ *Στρατηγικὸν τοῦ Μαυρικίου*², τὸν Ἄνωνυμο τοῦ βου αἰῶνα *Περὶ στρατηγίας*, τὸ *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, ποὺ ἀποδίδεται ἐπίσης στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ, καὶ τὸ φερόμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου ἀνώνυμο* ἔργο τοῦ 10ου αἰῶνα³, ἐνῶ οἱ G. Dagron καὶ H. Mihăescu ἐπίσης ἐξέδωσαν τὸ *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* ἐμπλουτίζοντάς το μετ' ἐκτενῆ πολὺ ἐνδιαφέροντα πραγματολογικὰ σχόλια⁴.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο (σσ. 1-167) περιλαμβάνονται:

(α) Ἐκδοση τῆς *Στρατηγικῆς ἐκθέσεως* συνοδευόμενη ἀπὸ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ πραγματολογικὸ σχολιασμό (σσ. 1-78). Τὸ ἔργο αὐτὸ

1. Πρόκειται γιὰ τὰ κεφ. 63-65. Βλ. σχετικὰ παρακάτω.

2. G. T. Dennis (- E. Gamillscheg), *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981.

3. Τὰ τρία τελευταῖα στό: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Dumbarton Oaks 1985.

4. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986. Ὁ σχολιασμὸς προέρχεται μόνον ἀπὸ τὸν G. Dagron.

ήταν ως τώρα ιδιαίτερα δυσεύρετο, ἐφ' ὅσον ἡ μοναδική του ἔκδοση χρονολογεῖται στὸ 1908⁵. Ὁ codex unicus τοῦ 14ου αἰ. φυλάσσεται στὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας καὶ δὲν εἶναι προσιτὸς στοὺς ἐρευνητές, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἐκδότη, παρὰ μόνο μέσω μικροταινίας ποὺ διαθέτει ἡ Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ποὺ εἶναι πράγματι πολλὰ στὸν κώδικα. Στὴ μετάφραση δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἀποδώσει τοὺς τεχνικοὺς ὄρους στὰ ἀγγλικά, καθ' ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφὴς ἀντιστοιχία· πρόκειται βεβαίως γιὰ ὀρθὴ ἐπιλογή, ἐφ' ὅσον τὸ ἀντίθετο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀρκετοὺς ἀναχρονισμούς.

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ κειμένου εἶναι χρήσιμος καὶ ἐνδιαφέρων, ὄχι βέβαια πλήρης. Κάτι τέτοιο δὲν θὰ ἦταν εὐκόλα ἐφικτό, ἐφ' ὅσον ἄπτεται πολλῶν θεμάτων. Παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ὀρισμένα σημεῖα θὰ περιμένε κανεὶς μεγαλύτερη ἀνάπτυξη. Ἄς ἀναφέρω ἐδῶ τὴν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τῆς τέλεσης θείας λειτουργίας στὸν στρατό, ποὺ ἀφήνεται οὐσιαστικὰ ἀσχολίαστη (VI 2 [σ. 56])⁶.

(β) Ἡ ἔκδοση καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση καθὼς καὶ πραγματολογικὰ σχόλια τῶν κεφ. 56-65 τῶν *Τακτικῶν ἡγουν στρατηγικῶν τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ* (σσ. 79-167). Τὰ *Τακτικά* τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ παραδίδονται σὲ τρεῖς κώδικες, ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως μόνο ὁ *Monacensis graecus 452* (14ος αἰ.) περιλαμβάνει τὰ κεφ. 56-65, ἐνῶ τὸ κεφ. 65 παραδίδεται ἐπίσης στὸν κώδικα *Oxoniensis Baroccianus 131* (13ος αἰ.).

Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ χρονικὰ τελευταῖο στὴ σειρά τῶν βυζαντινῶν πολεμικῶν πραγματειῶν (χρονολογεῖται γύρω στὸ 1000) καὶ πρόκειται γιὰ ἓνα συμπῆλημα 178 κεφαλαίων ἀπὸ διάφορα βιβλία. Τὰ κεφ. 1-55 προέρχονται ἀπὸ τὰ *Τακτικά* τοῦ Λέοντος Σ', τὰ κεφ. 56-62 ἀπὸ τὴ *Στρατηγικὴν ἔκθεσιν*, τὰ κεφ. 63-65 ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη στὴν ἐμπειρία τοῦ ἴδιου τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ (ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμῆμα τοῦ κεφ. 64) καὶ τέλος τὰ κεφ. 66-178 περιλαμβάνουν ὕλικὸ ἀπὸ διάφορους ἀρχαίους τακτικούς. Ὁ McGeer ἐκδίδει ἐδῶ τὰ κεφάλαια 56-65, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πρῶτα ἐπτὰ ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορά, ἐνῶ τὰ κεφ. 63-65 εἶχαν ἤδη ἐκδοθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν J.-A. de Foucault⁷. Τὸ τμῆμα τοῦ

5. J. Kulakovskij, *Nicephori Praecepta militaria ex codice Mosquensi* [Mémoires Acad. Imp. St. Pétersbourg, VIIIe série, Cl. hist.-phil. VIII 9], St. Pétersbourg 1908.

6. Ὁ συγγραφέας παραπέμπει στὸ ἔργο τοῦ M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986, καὶ σὲ σύντομο ἄρθρο τοῦ G. T. Dennis χωρὶς νὰ ὑπείσθῃ καθόλου στὸ ἐλκυστικὸ αὐτὸ κεφάλαιο. Θὰ ἔπρεπε τουλάχιστον νὰ ἔχει παραπέμψει, ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία, στὸ βιβλίον τῆς Ἀθηνᾶς Κόλια-Δερμιτζάκη, Ὁ βυζαντινὸς «ιερός πόλεμος». Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προβλὴ τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στὸ Βυζάντιο [Ἱστορικὲς μονογραφίες, 10], Ἀθῆνα 1991, κυρίως σσ. 232 κ.ε., καὶ στὸ εἰδικὸ ἄρθρο τῆς Μάρθας Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, «Υπήρχε σῶμα στρατιωτικῶν ιερῶν στὸ Βυζάντιο;», στὰ *Πρακτικά του ΙΑ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, Μάιος 1990*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 17-32.

7. J.-A. de Foucault, «Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos», *Travaux et Mémoires* 5 (1973) 281-312.

ἔργου τοῦ Οὐρανοῦ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ Στρατηγικὴν ἔκθεσιν τοῦ Φωκᾶ συμβάλλει στὴ διασάφηση ὀρισμένων προβλημάτων τοῦ κώδικα τῆς Μόσχας καί, ὅπως πιστεύει ὁ συγγρ., οἱ λίγες ἀποκλίσεις ποῦ παρουσιάζει μαρτυροῦν τὶς ἀλλαγές ποῦ ἐπῆλθαν στὴν τακτικὴ τοῦ πεζικοῦ μετὰ τὴν περίοδο βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Τὸ κεφ. 63 ἀφιερώνεται στὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὰ κοῦρσα, τὸ 64ο στὴ μάχη, ἐνῶ ὁ στρατὸς εὐρίσκεται σὲ στρατόπεδο ἢ σὲ πορεία, καὶ τὸ 65ο στὸν καστροπόλεμον.

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ κειμένου περιορίζεται στὰ κεφ. 63-65, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἐλέχθη, δὲν ἔχουν ἀντιστοιχία στὴ Στρατηγικὴν ἔκθεσιν. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἶχαν ἐπισημανθεῖ οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Στρατηγικῆς ἐκθέσεως τὶς ὁποῖες ὁ ἐκδότης ἔχει χαρακτηρίσει ὡς σημαντικές, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὶς ἐκτιμῆσει καὶ ὁ ἴδιος μὲ σχετικὴ εὐκολία, χωρὶς νὰ χρειασθεῖ νὰ προβοῖναι κατὰ τὴν ἀνάγνωση σὲ παραβολὴ τῶν δύο κειμένων. Θὰ ἦταν ἐπίσης πολὺ χρήσιμο γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν περιλαμβανόμενων πληροφοριῶν ἐὰν ὑπῆρχαν παραπομπὲς σὲ παράλληλα χωρία ἄλλων πηγῶν. Ἰδιαίτερα ἐνοχλητικὸ γιὰ τὸν ἐξοικειωμένο μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀναγνώστη εἶναι ὁ, δυστυχῶς πολὺ συχνός, ἐσφαλμένος χωρισμὸς λέξεων· πρόκειται γιὰ ἓνα φαινόμενο ποῦ ξενίζει προκειμένου γιὰ φιλολογικὲς ἐκδόσεις, ποῦ ὁμως δὲν εἶναι τόσο σπάνιο, ἰδίως σὲ δημοσιεύσεις ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὶς ΗΠΑ.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἀναπτύσσεται ὁ ἱστορικὸς σχολιασμὸς (σσ. 169-360), ποῦ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθ' ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι καλὸς γνώστης τῶν πολεμικῶν πραγμάτων στὸ Βυζάντιο καὶ ἔχει δημοσιεύσει κατὰ τὸ παρελθὸν σχετικὰ ἄρθρα.

Τὸ 1ο κεφάλαιο (σσ. 171-195) τιτλοφορεῖται «Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ ἡ Στρατηγικὴ ἔκθεσις». Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ σύνταξη καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου (ὁ McGeer καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται πρᾶγματι γιὰ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας του, μάλλον τὸ ἔτος 965), γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς παράδοσης στὸ ἔργο καὶ τὴν πρωτοτυπία ποῦ αὐτὸ παρουσιάζει (διαπιστώνει ὅτι διατηρεῖται τὸ παλαιὸ καὶ ἀνανεώνεται τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ Νικηφόρου⁸), γιὰ τὴν ἀντίληψη περὶ πολεμικῆς τακτικῆς στὴ Στρατηγικὴν ἔκθεσιν καὶ τέλος γιὰ τὴν ἀπήχηση ποῦ εἶχαν τὰ στρατιωτικὰ κείμενα στοὺς στρατιωτικοὺς τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ 2ο κεφάλαιο ἐπιγράφεται «Ὁ βυζαντινὸς ἐπιχειρησιακὸς στρατὸς» (σσ. 197-224). Πρόκειται γιὰ κατάθεση ἐνδιαφεροσῶν ἀπόψεων γιὰ τὸν βυζαντινὸ στρατό, ποῦ ἔρχονται νὰ προστεθοῦν σὲ ἐκεῖνες τοῦ G. Dag-

8. Βλ. τώρα ἐπίσης Τ. Γ. Κόλιας, «Ἡ πολεμικὴ τακτικὴ των Βυζαντινῶν: Θεωρία καὶ πράξη», στο: Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, [Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Διεθνὴ Συμπόσια, 4], Ἀθήνα, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1997, σσ. 153-164.

γον⁹ και να άπαρτίσουν άπό κοινού τó σημαντικότερο ύλικό βυζαντινής πολεμολογίας. Έδω γίνεται λόγος για τις έξειλίξεις στόν βυζαντινό στρατό τού 10ου αιώνα, για τά γνωστά ζητήματα τών θεμάτων, τών στρατιωτικών κτημάτων κ.ά., καθώς και για τά σώματα πεζικού και ίππικου πού αναφέρονται στη *Στρατηγικήν έκθεση*¹⁰. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τά στρατιωτικά γυμνάσια, τά όποια άνήκαν στις συνήθειες τής άριστοκρατίας.

Τό 3ο κεφάλαιο τού ιστορικού σχολιασμού με τόν τίτλο «Οί άπόγονοι τής Άγαρ» (σσ. 225-248), είναι άφιερωμένο στούς βυζαντινοαραβικούς πολέμους. Έδω έπιδιώκεται να ένταχθεί ή *Στρατηγική έκθεση* στο ιστορικό πλαίσιο τών άγώνων μεταξύ τών Βυζαντινών και τών Χαμδανιδών τού Χαλεπίου ύπό τόν Σάιφ-αλ-Νταουλά, κατά τούς όποιους σημαντικό ρόλο έπαιζε ή ιδεολογική/θρησκευτική φόρτιση. Πρόκειται για ένα χρήσιμο και ένδιαφέρον κεφάλαιο, στο όποιο παρουσιάζονται οί αντίπαλοι και ό τρόπος με τόν όποϊον πολεμούσαν· ξενίζει πάντως ή διαπίστωση ότι ό συγγρ. δέν γνωρίζει τó σχετικό βιβλίό τής Ά. Κόλια-Δερμιτζάκη¹¹. Έπισημαίνεται (σ. 228) ότι στο *Περί παραδρομής πολέμου* κείμενο άπεικονίζεται ή άμυνα τών Βυζαντινών έναντι τών έπιθέσεων τών Άράβων, ένω αντίθετα έδω (στη *Στρατηγική έκθεση*) ή έπίθεση. Τό κεφάλαιο κλείνει με δύο χρήσιμα ύποκεφάλαια, για τόν στρατό τών Χαμδανιδών (έκτενές) και τών Φατιμιδών (σύντομο).

Τό 4ο κεφάλαιο άφιερώνεται στόν βυζαντινό στρατό κατά τή διάρκεια τής μάχης (σσ. 253-327) και φέρει τόν ίδιο τόν έντυπωσιακό τίτλο τού όλου βιβλίου «Σπέρνοντας τά δόντια τού δράκοντα». Ό συγγρ., μελετώντας τά έγχειρίδια πολεμικού περιεχομένου και τά ιστοριογραφικά κείμενα, έξετάζει τά μέτρα πού λαμβάνονταν πριν άπό τή σύγκρουση και κατά τήν ίδια τή μάχη. Κάνει λόγο έκτενώς για τήν άνάπτυξη και τήν τακτική τού πεζικού (σσ. 257-280)· αναφέρεται στις έξειλίξεις πού διαπιστώνει στην τακτική τού πεζικού, τονίζοντας (ίσως κάπως ύπερβολικά) τή σημασία τών *μεναυλάτων* (σσ. 274 κ.έ.). Διαπιστώνει ότι οί Βυζαντινοί προσαρμόζονταν συχνά στην τακτική τών αντιπάλων τους. Άρκετες σελίδες άφιερώνονται έπίσης στην άνάπτυξη και τήν τακτική τού ίππικου (σσ. 280-327), με ιδιαίτερη άναφορά στο βαρύ ίππικό. Έξετάζεται ή θέση

9. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

10. Στο σημείο αυτό άς άναφέρω ότι δέν έχω πεισθεί ότι τά κεφάλαια τής *Στρατηγικής έκθέσεως* πού γνωρίζουμε άποτελοϋν τó πλήρες άρχικό κείμενο· θά περίμενα σχετική συζήτηση και προσκόμιση άποδεικτικών στοιχείων για τó ότι πράγματι συμβαίνει αυτό, καθ' ότι μάλιστα άπό τήν άρχή και τó τέλος τού κειμένου δέν καθίσταται σαφές ότι πρόκειται για πλήρες έργο. Τό γεγονός, λοιπόν, ότι αναφέρονται τά συγκεκριμένα σώματα δέν σημαίνει, κατά τή γνώμη μου, ότι μόνον αυτά ύπήρχαν τήν έποχή τής συγγραφής τού έργου και κατ' άκολουθία ότι είχαν επέλθει ριζικές άλλαγές στο στράτευμα. Βλ. σχετικά Τ. Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς* (963-969). *Ό στρατηγός αυτοκράτωρ και τó μεταρρυθμιστικό του έργο* [Ιστορικές μονογραφίες, 12], Άθήνα 1993, σσ. 21 κ.έ. και 117 κ.έ.

11. *Ό βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, ό.π. (σημ. 6).

των μονάδων κατά τη διάρκεια της μάχης σε διάφορες περιστάσεις βάσει των έγχειριδίων και των περιγραφών μαχών στα ιστοριογραφικά κείμενα. Χρήσιμα σχεδιαγράμματα συνοδεύουν το κείμενο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται ο στρατός εν εκστρατεία (σσ. 329-360). Ειδικότερα, περιλαμβάνονται επί μέρους σύντομες ενότητες που αφορούν στη μετακίνηση του στρατεύματος, τις προφυλακές, την πορεία, τους σχηματισμούς κατά την πορεία, την ταχύτητα της πορείας, το στρατόπεδο και τη χρήση των στρατοπέδων στον πόλεμο.

Σε σύντομο επίλογο (σσ. 363-4) ο συγγρ. τονίζει την ιδιαίτερη σημασία των βυζαντινών τακτικών έγχειριδίων, που δεν έχουν το αντίστοιχό τους στη Δύση ως τα χρόνια του Έκατονταετούς πολέμου. Η ύπαρξη στο Βυζάντιο τακτικού στρατού με μακρά παράδοση στις ασκήσεις και την πειθαρχία¹² καθιστούσε δυνατή την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη.

Ένα παράρτημα (σσ. 365-368) περιλαμβάνει αγγλική μετάφραση και σύντομο σχολιασμό: (α) του αποσπάσματος της *Εκθέσεως της Βασιλείου τάξεως* που αναφέρεται στις παροχές και τα προνόμια που απονέμονταν σε όσους από τους Σαρακηνούς αιχμαλώτους δέχονταν να βαπτισθούν και να έγκατασταθούν στα έδάφη της Αυτοκρατορίας¹³, και (β) της νεαρᾶς του Ίωάννη Α΄ Τζιμισκή με την όποια απαλλάσσονταν οι στρατιωτικοί από την καταβολή του κομμερκίου για την πώληση αιχμαλώτων πολέμου ως δούλων¹⁴.

Σε γλωσσάριο (σσ. 369-370) έρμηνεύονται στην αγγλική διάφοροι έλληνικοί μεσαιωνικοί όροι που χρησιμοποιούνται αυτούσιοι στο βιβλίο, με άπλή μεταγραφή στο λατινικό αλφάβητο¹⁵. Ο τόμος κλείνει με το εύρετήριο έλληνικών λέξεων των δύο εκδιδόμενων κειμένων, το γενικό εύρετήριο, όπου εκτός των άλλων περιλαμβάνονται και τα ονόματα των νεότερων συγγραφέων, και ένα εύρετήριο των μνημονευθέντων χειρογράφων. Άς αναφέρω στο σημείο αυτό τη βιβλιογραφία και τις βραχυγραφίες, οι όποιες παρατίθενται στην αρχή του βιβλίου (σσ. IX-XVI). Οι πηγές διαχωρίζονται σε «military treatises» και σε «primary sources», διαχωρισμός ο όποιος δεν είναι απαραίτητος, αλλά ούτε και όρθός. Άκόμη, θά ήταν προτιμότερο οι στρατιωτικές πραγματείες να είχαν βραχυγρα-

12. Για το θέμα της πειθαρχίας στο στράτευμα βλ. τώρα Τ. Γ. Κόλιας, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους», στο: Σ. Ν. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, σσ. 295-316.

13. I. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae libri duo* [CSHB], Bonnæ 1829, 694, 22-695, 14.

14. Για το θέμα αυτό βλ. Τ. Γ. Κολίας, «Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten. Die Aussage der Novelle von Ioannes Tzimiskes», στο: ΣΤΕΦΑΝΟΣ. *Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavrinek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, Πράγα 1995 [= *Byzantinoslavica* 56, 1995], 129-135, που δημοσιεύθηκε μετά την έκδοση του παρούσας ζόμενου βιβλίου.

15. Δεν λείπουν όμως όρισμένα κενά: έτσι, π.χ., ή λέξη elakatia (σσ. 21 και 97) δεν περιλαμβάνεται.

φηθεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ τὰ ἀφηγηματικὰ ἔργα, δηλαδή De velitat., De re milit., Strategikon, Praec. mil. ἢ κατὰ ἓναν παρόμοιο τρόπο, καὶ ὄχι DV, DRM, SM καὶ PM ἀντίστοιχα¹⁶.

Τὸ βιβλίον διανθίζεται μὲ 13 σχεδιαγράμματα τοῦ συγγρ., εἰκόνες (κυρίως ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς *Συνόψεως Ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης), καὶ μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ διάφορα κείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν κεφαλαίων. Πρόκειται γιὰ μιὰ πετυχημένη ἐπιλογή, ποὺ ξεκουράζει τὸν ἀναγνώστη καὶ τοῦ προσφέρει παράλληλα πρόσθετα ἐναύσματα. Τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιμέρους κεφαλαίων χαρακτηρίζει ἡ σαφήνεια: στὸ κάθε ἓνα ὁ συγγρ. θέτει στὴν ἀρχὴ τὸ ἐρώτημα, γιὰ νὰ κλείσει μὲ ἓνα σύντομο συμπέρασμα.

Καταλήγοντας, μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ ἔργο τοῦ E. McGeer ὄχι μόνο πολὺ χρήσιμο, γιὰτι καθιστᾷ προσιτὸ ἓνα μέχρι τώρα δυσεῦρετο κείμενο τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον λόγῳ τοῦ πλούσιου ὕλικου ποὺ περιλαμβάνεται στὸν ἱστορικὸ σχολιασμό. Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ φαινομένου «πόλεμος» στὸ Βυζάντιο.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

*Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ, «Λογιστική», κριτικὴ ἔκδοση, μετάφραση καὶ σχόλια ὑπὸ Παντελῆ Καρέλου [Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι 8, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], Ἀθῆναι 1996 (= Barlaam von Seminara, *Logistiké*, kritische Edition mit Übersetzung und Kommentar von Pantelis Carelos, Corpus philosophorum medii aevi, Philosophi Byzantini·8, The Academy of Athens, Athens 1996 / Librairie J. Vrin-Paris / Éditions Ousia-Bruxelles), σελ. xcii, 284.*

Ἡ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἔκδοση τῆς *Λογιστικῆς* τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ ἀπὸ τὸν Παντελῆ Καρέλο στὴ σειρά τῶν Βυζαντινῶν Φιλοσόφων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πρέπει νὰ χαιρετισθεῖ ἰδιαιτέρως, ἐφόσον πρόκειται γιὰ ἓνα καθαρῶς μαθηματικὸ ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ ἔργου γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς παιδείας τῶν μαθηματικῶν στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ καὶ ἀναλυτικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ συγγρ. (σσ. xix-xcii).

Στὴν ἀρχὴ ἐκθέτει τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς σπουδὲς καὶ τὰ ταξίδια τοῦ Βαρλαάμ (σσ. xix-xxiv): Ὁ Βαρλαάμ γεννή-

16. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἂς ἐπισημάνω ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περικόπτονται οἱ δίφθογγοι, ὅπως στὴ βραχυγραφία TNO (= Taktika of Nikephoros Ouranos), πράγμα ποὺ γίνεται, δυστυχῶς, καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς.

θηκε περί τὸ 1290/91 στὴ Σεμινάρα, ΒΑ τοῦ Ρηγίου στὴν Καλαβρία, ὅπου ἀνατράφηκε ὡς ὀρθόδοξος χριστιανός. Τὸ 1325 ἄρχισε τὸ πρῶτο του ταξίδι πρὸς τὸ Βυζάντιο, μὲ σταθμούς τὴν Ἄρτα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐγνώρισε τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο. Περί τὸ 1330 ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐκέρδισε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου ΙΙΙ (1328-1341) καὶ τοῦ πανίσχυρου Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ· ἔτσι τὸ 1339 ἐκπροσωπεῖ τὸν αὐτοκράτορα στὴν Ἀβινιόν, ζητώντας στρατιωτικὴ βοήθεια ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ προσπάθεια ἀποτυγχάνει, ἀφοῦ ὁ πάπας Βενέδικτος ΙΒ΄ θέτει ὡς προϋπόθεση τῆς παροχῆς βοήθειας τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ ἀνάμιξη τοῦ Βαρλαάμ στὰ θεολογικὰ ζητήματα, καὶ ἰδιαίτερος στὸ κίνημα τῶν ἡσυχαστῶν, ὀδήγησε στὸν ἀφορισμὸ του (10 Ἰουνίου 1341). Ἐγκατέλειψε τὸ Βυζάντιο, ἀσπασθῆκε τὸν καθολικισμὸ καὶ χειροτονήθηκε στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1342 ἱερέας. Ὡς διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν συνέβαλε στὴ μετάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας σὲ διακεκριμένους ἀνθρωπιστὲς καὶ ποιητὲς τῆς Ἰταλίας, ὅπως ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος. Τὸ 1346 μετέβη πάλι στὴν Ἀβινιόν, αὐτὴ τὴ φορὰ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ πάπα Κλήμεντος Σ΄ γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν. Πέθανε τὸ 1348.

Κατὰ τὰ ἔτη τῆς παραμονῆς του στὸ Βυζάντιο ὁ Βαρλαάμ πρωταγωνίστησε σὲ μεγάλη ἐπιστημονικὴ διαμάχη μὲ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, ὁ ὁποῖος τὸν κατηγόρησε γιὰ ἀνικανότητα νὰ προβλέψει τὴν ἔκλειψη τοῦ ἡλίου τῆς 14ης Μαΐου 1333. Συνέγραψε ἔργα θεολογικὰ, φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ (σσ. xxv-xxvii). Ἀπὸ τὰ πέντε ἐπιστημονικὰ ἔργα του, δύο ἀναφέρονται στὰ μαθηματικά, δύο στὴν ἀστρονομία καὶ ἓνα στὴν ἀρμονικὴ, δηλαδὴ τὴ θεωρία τῆς μουσικῆς.

Ἡ *Λογιστικὴ*, τὸ κύριο καὶ ἐκτενὲς μαθηματικὸ ἔργο τοῦ Βαρλαάμ, σὼζεται σὲ 23 χειρόγραφα, χρονολογούμενα κυρίως στοὺς 14ο-16ο αἰ. (μόνο ἓνα εἶναι τοῦ 17ου αἰ.). Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς κρίνεται σημαντικός, ἐφόσον ἡ *Λογιστικὴ* συνυπάρχει μὲ ἄλλα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα του, πολλὰ φφ. τῶν ὁποίων καταστράφηκαν μετὰ τὸν ἀφορισμὸ του.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Λογιστικῆς* ἔγινε τὸ 1600 ἀπὸ τὸν John Chamber (1546-1604), κλασσικὸ φιλόλογο μὲ σπουδὲς στὴν Ὁξφόρδη, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀφιέρωσε τὸ βιβλίον στὴν Ἐλισάβετ Α΄ τῆς Ἀγγλίας (1533-1603), συγκεκριμένα στὴν 40ὴν ἐπέτειο τῆς ἀναρρήσεώς της στὸν θρόνο. Σὲ τοῦτο συνέβαλε ἡ φιλία του μὲ τὸν Sir Henry Saville (1549-1622), κλασσικὸ φιλόλογο καὶ μαθηματικὸ, διδάσκαλο τῆς Ἐλισάβετ σ' αὐτὰ τὰ μαθήματα ἀπὸ τὸ 1578, ὁ ὁποῖος τὸν παρότρυνε νὰ κάνει αὐτὴ τὴν ἔκδοση.

Ὁ συγγρ. μελετᾶ ἀπὸ παλαιογραφικῆς πλευρᾶς τοὺς κώδικες στοὺς ὁποίους περιλαμβάνεται τὸ ἔργο· κατόπιν, βάσει τῆς ἀντιβολῆς τοῦ κειμένου τῶν φφ., τὰ διακρίνει σὲ πέντε ομάδες καὶ καταστρώνει τὸ στέμμα τους (σσ. xxviii-lxxxv). Μὲ βάση τὴ μελέτη τῆς χρονολογίας τῶν φφ. καὶ λαμβανομένων ὑπόψη τῶν ἀμφιλεγόμενων δραστηριοτήτων τοῦ Βαρλαάμ στὸ Βυζάντιο (διαμάχη μὲ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ γιὰ ἀστρονομικὰ θέ-

ματα, αντίθεση με τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ σὲ θεολογικὰ θέματα) καὶ τῶν εἰδικῶν ἀναφορῶν στὴν ἀστρονομία στὸ προοίμιο τοῦ ἔργου, ὁ συγγρ. συμπεραίνει (σ. Ιxxxiν) ὅτι ἡ συγγραφή τῆς *Λογιστικῆς* πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1333-1339.

Ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις σχετικὲς μετὰ τὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ ὁ Βαρλαάμ (σσ. Ιxxxiνι-ις), ἡ ὁποία ἀπὸ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἄποψη ἀκολουθεῖ τὸ κλασσικὸ πρότυπο. Λαμβανομένων ὑπόψη τοῦ καθαρῶς μαθηματικοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἀμέσων ἐπιδράσεων τὶς ὁποῖες δέχεται ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα* καὶ τὰ *Δεδομένα* τοῦ Εὐκλείδου ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάταξη τῆς ὕλης, τὰ βιβλία περιέχουν ὄρους καὶ θεωρήματα, λήμματα καὶ πορίσματα, καὶ ἀποδείξεις στὶς ὁποῖες κυριαρχεῖ ἡ ἀντίθεση μὲν καὶ δέ, καὶ τελειώνουν μετὰ τὴν καθιερωμένη φράση *ὅπερ ἔδει δεῖξαι*. Ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει ἐπίσης ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (π.χ. *Ἰππίας ἐλάσσω*) καὶ τὸν Ἀριστοτέλη (π.χ. *Ἀναλ. πρότερα*, *Ἀναλ. ὕστερα*, *Ρητορικὴ*), ἰδίως ὅσον ἀφορᾶ στὸν συλλογισμό καὶ τὴν ἐπαγωγή.

Τὸ κείμενο τοῦ προομίου καὶ τῶν ἑξὶ βιβλίων τοῦ ἔργου μετὰ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα βρῖσκεται στὶς σσ. 1-114, ἔπονται ἡ μετάφραση στὰ γερμανικά (σσ. 115-202) καὶ τὰ σχόλια ἐπὶ τοῦ κειμένου (σσ. 203-261).

Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ σπουδαιότητα τῆς προσφορᾶς τοῦ συγγρ. δὲν ἔγκειται μόνον στοὺς κόπους τῆς παλαιογραφικῆς ἐργασίας γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση ἐνὸς ἐκτενοῦς ἐξειδικευμένου κειμένου, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ σὲ 23 φφ., ἀλλὰ καὶ στὴν κατανόηση τῶν μαθηματικῶν ὄρων καὶ ἐννοιῶν γιὰ τὴ σωστὴ μετάφραση στὴ γερμανικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος ἀπαιτεῖται καλὴ γνώση τόσο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, συγκεκριμένως τῶν μαθηματικῶν, ὅσο καὶ τῆς φιλολογίας. Ὁ Π. Καρέλος μετὰ τὶς διπλὲς σπουδές του στὴ Φυσικὴ καὶ τὴ Φιλολογία, καὶ τὰ δύο ἀντίστοιχα διδακτορικὰ διπλώματά του (Φυσικῆς καὶ Βυζαντινολογίας ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου) ἱκανοποιεῖ καὶ τὶς δύο προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐργασίας του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅλη τὴν ἐργασία του.

Στὸ *Προοίμιον* τοῦ ἔργου τονίζονται τέσσαρα σημαντικὰ σημεῖα: 1) ἡ *Λογιστικὴ* εἶναι ἀπαραίτητη στὴν Ἀστρονομία· 2) ἡ *Λογιστικὴ* μπορεῖ νὰ φέρει ἀποδείξεις ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ ἡ Γεωμετρία· 3) πολλοὶ κανόνες τῆς *Λογιστικῆς* ἐφαρμόζονται χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖα προηγουμένως ἡ ἀπόδειξή τους· 4) πρότυπο καὶ ἀφετηρικὸ σημεῖο γιὰ τὴ συγγραφή τῆς *Λογιστικῆς* ἀποτελοῦν τὰ *Στοιχεῖα* τοῦ Εὐκλείδου, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Βαρλαάμ λέγοντας ὅτι θὰ χρησιμοποιήσῃ ὄρους τοὺς ὁποῖους θὰ προαναφέρει στὰ βιβλία του, καθὼς καὶ ἄλλους οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἤδη ἀποδειχθεῖ ἐν τῇ γραμμικῇ στοιχειώσει.

Τὸ πρῶτο βιβλίον πραγματεύεται τὰ θεωρήματα προσθέσεως (συνθέσεως) καὶ ἀφαιρέσεως κλασμάτων (μερῶν), ὅπου γίνεται διάκριση τῶν διαφόρων εἰδῶν κλασμάτων μετὰ βάση τὸν Ἀριστοτέλη: μέρος ἢ μόριον

(1/ν), μέρη (μ/ν = μ φορές τὸ 1/ν), συνώνυμα ἢ ὁμώνυμα μέρη (π.χ. 1/5, 3/5), ἑτερώνυμα μέρη (π.χ. 1/3, 1/5), ἀρτιώνυμα μέρη (π.χ. 1/2, 1/4), περιττώνυμα μέρη (π.χ. 1/3, 1/5), παρώνυμος ἀριθμὸς (π.χ. τὸ 3 γιὰ τὸ 1/3), σύστοιχοι ἀριθμοὶ (π.χ. 5, 1/5).

Τὸ δεύτερο βιβλίον πραγματεύεται προτάσεις γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό καὶ τὴν διαίρεση (μερισμὸν) κλασμάτων καὶ μοιρῶν, δηλαδὴ συμμιγῶν ἀριθμῶν, ἢ ὅποια διακρίνεται σὲ διαίρεση μερισμοῦ καὶ διαίρεση μετρήσεως. Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἔγκειται κυρίως στὸν ὑπολογισμό τῆς τετραγωνικῆς ρίζης τοῦ 2 (σσ. 44-45, 235-238, 260-261). Ὁ Βαρλαάμ ἐνδιαφέρεται μάλλον γιὰ τὴν ἀπόδειξη ὑπάρξεώς της (ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἔστω καὶ ἂν τὴν παρουσιάζει ἐδῶ ὡς πρώτη) παρά γιὰ τὴν διαδικασία προσεγγίσεως τῆς τιμῆς της, καὶ ἀκολουθεῖ μίαν μέθοδο ἢ ὅποια ἀνάγεται πιθανότατα στὸν Ἡρώνα. Κατὰ τὸν συγγρ., ὁ Βαρλαάμ εἶναι ὁ πρῶτος ὁ ὅποιος ἐκφράζει σαφῶς τὴ θεωρητικὴ δυνατότητα ἢ διαδικασία νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἀπεριόριστα.

Τὸ τρίτον βιβλίον περιλαμβάνει προτάσεις γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό καὶ τὴν διαίρεση μοιρῶν καὶ λεπτῶν, δηλαδὴ τῶν κλασμάτων τοῦ ἐξηκονταδικοῦ συστήματος, τὸ ὅποιο χρησιμοποιεῖται κατ' ἐξοχὴν στὴν ἀστρονομία καὶ τὴν τριγωνομετρία. Περιλαμβάνει μάλιστα καὶ ἓνα πίνακα πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἐξηκονταδικοῦ συστήματος.

Ἐνῶ τὰ τρία πρῶτα βιβλία τῆς Λογιστικῆς ἀναφέρονται στοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὶς σχέσεις τους, καθὼς καὶ στὴν εἰδικὴ περίπτωσι τοῦ ἐξηκονταδικοῦ συστήματος, τὰ τρία ἐπόμενα βιβλία ἀναφέρονται στὰ μεγέθη. Τὸ τέταρτον βιβλίον περιέχει προτάσεις γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό μηκῶν (εὐθειῶν) μὲ μήκη (ἐπ' εὐθείας) καὶ τὴν διαίρεση ἐπιφανειῶν (χωρίων) μὲ μήκη (παρ' εὐθείας). Ὁ συγγρ. τονίζει ὅτι ὁ Βαρλαάμ ἐρμηνεύει ὡς (διχῆ) «διαστατὸν» τὸ γινόμενον δύο μηκῶν, ὀρίζοντας τρόπον τινὰ ἓνα «ἐξωτερικὸ γινόμενό» τους: Τὰ μήκη μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν μὲ τρόπο ὥστε νὰ σχηματίζουν ἓνα ὀρθογώνιο τοῦ ὁποίου τὸ ἐμβαδὸν νὰ ἰσοῦται μὲ τὸ γινόμενον τῶν δύο μηκῶν. Τὸ πέμπτον βιβλίον πραγματεύεται προτάσεις περὶ προσθέσεως καὶ ἀφαιρέσεως λόγων, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχουν ὀρισθεῖ ἢ πηλικότης λόγου, ὁ λόγος ἐκ λόγων, καθὼς ἐπίσης ὁ ἡγούμενος, ὁ ἐπόμενος καὶ ὁ καταλειπόμενος λόγος. Τὸ ἕκτον βιβλίον ἀναφέρεται στὸ πῶς ἐκ τῶν δεδομένων μεγεθῶν ὑπολογίζονται τὰ ζητούμενα, δηλαδὴ στὶς ἐν γένει πράξεις μὲ διάφορα μεγέθη (π.χ. κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ σημερινὸ $x^2 = a^2 + b^2$) καὶ ἐπομένως σὲ ὅ,τι καλοῦμε γεωμετρικὴ ἄλγεβρα.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν δημοσιευθεῖ πολλές μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν στὴ Δύση. Δυστυχῶς, ἢ προσφορὰ τοῦ Βυζαντίου δὲν ἔχει ἀκόμη ἀξιολογηθεῖ, ἐφόσον παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα καὶ ἀσχολίαστα τὰ περισσότερα ἐπιστημονικὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν λογίων. Ἡ ἔκδοσις τῆς Λογιστικῆς τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσίς της ἀπὸ τὸν Π. Καρέλο ἔρχεται νὰ καλύψει ἓνα μέρος τοῦ κενοῦ τῶν γνώσεών μας καὶ νὰ ἀμβλύνει μὴ γενικῶς διαδεδομένη ἄποψη ὅτι τὰ

μαθηματικά στὸν Μεσαίωνα ἕως τὸ 1600, ὄχι μόνον στὴ Δύση ἀλλὰ καὶ στὸ Βυζάντιο, ἦταν στὸ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς συλλογῆς τεχνικῶν καὶ κανόνων γιὰ τὴ λύση ἀριθμητικῶν προβλημάτων. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰσχύει, π.χ., γιὰ τὸ *Liber abaci* (Βιβλίο τοῦ ἄβακος) τοῦ Leonardo Pisano (= Fibonacci), ὄχι ὅμως γιὰ τὴ *Λογιστικὴ* τοῦ Βαρλαάμ, ὅπου πέραν τῶν μαθηματικῶν κατακτήσεων τῶν *Στοιχείων* τοῦ Εὐκλείδου χρησιμοποιεῖται ἡ Ἀριστοτελικὴ λογικὴ τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς ἐπαγωγῆς.

Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον, ἂν ἡ ἔκδοση τῆς *Λογιστικῆς* τοῦ Βαρλαάμ ἀπὸ τὸν συγγρ. ἐνεθάρρυνε τὴ μελέτη καὶ τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων ὄλων τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων, ὥστε κάποτε νὰ ἀποτιμηθεῖ σωστὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου καὶ στὶς θετικὰς ἐπιστῆμες.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

ΜΑΡΩ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Vassilios Kidonopoulos, Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Band 1], Weisbaden, Harrassowitz, 1994, σελ. XVII, 292.

Ἡ μελέτη ἔχει ὡς στόχο νὰ φωτίσει τὴν κατάσταση τῶν κτισμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης μεταξύ τῶν ἐτῶν 1204 καὶ 1328, κατὰ τὴν περίοδο δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους μέχρι τὴν παραίτηση τοῦ αυτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου ἀπὸ τὸν θρόνο. Πρόκειται γιὰ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς ποὺ υποστήριξε ὁ συγγρ. ἕνα χρόνο νωρίτερα στὸ Πανεπιστήμιο Johannes Gutenberg τοῦ Mainz.

Στὴ σύντομη εἰσαγωγὴ τοῦ ὁ συγγρ. ενημερώνει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐρευνας σχετικὰ μετὰ τὴν τοπογραφία τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν παλαιολόγεια ἐποχῇ, ἐνῶ παράλληλα ἐξηγεῖ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο παρουσιάζει τὸ υλικὸ τοῦ.

Τὸ βιβλίο εἶναι ὁργανωμένο σὲ τρία κεφάλαια. Στὸ πρῶτο (1. Katalog der Sakralbauten, σσ. 1-148) ὁ συγγρ. δίνει ἕναν κατάλογο τῶν θρησκευτικῶν κτισμάτων, μονῶν, ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησιῶν τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὁμολογιῶν καὶ θρησκειῶν, μετὰ βᾶση τὶς πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἐνῶ συμπεριλαμβάνει καὶ ὅσα κτίσματα ἦταν ἐνδεχομένως θρησκευτικὰ, εἶναι ὅμως γνωστὰ μόνον ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σσ. 149-226) καταγράφει τὰ πάσης φύσεως κοσμικὰ κτίσματα: αυτοκρατορικὰ παλάτια, μέγαρα ἀνώτερων ἀξιωματῶν τοῦ κράτους, οἰκίαι, δημόσια κτίσματα, ἐργαστήρια, ἀποθήκες καὶ ἰδρύματα κοινωνικῆς πρόνοιας.

Ὁ συγγρ. ἀφιερώνει καὶ στοὺς δύο καταλόγους ἕνα λήμμα γιὰ κάθε

κτίριο, λήμμα που αποτελείται, όπως εξηγεί στην εισαγωγή, από πέντε επιμέρους ενότητες: από τις μαρτυρίες των πηγών για κάθε κτίσμα, τη χρήση του, τους χορηγούς, τη χρονολόγησή του, την τοποθεσία στην οποία βρισκόταν και το κόστος της κατασκευής του. Ακολουθεί ο σχολιασμός των μαρτυριών που προαναφέρονται και το λήμμα ολοκληρώνεται με τη σχετική βιβλιογραφία. Στους καταλόγους δεν συμπεριλαμβάνονται κτίσματα για τα οποία δεν υπάρχει αναφορά καταστροφής ή ανακαίνισής τους αυτά τα χρόνια.

Στο τρίτο κεφάλαιο (3. Auswertung und Zusammenfassung, σσ. 227-242) ο συγγρ. προσπαθεί να εκτιμήσει το μέγεθος της καταστροφής των κτισμάτων της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, καταστροφής που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δύο πυρκαϊές του 1204, στην εγκατάλειψη των κτιρίων και στην επιδιόρθωση κτισμάτων από τους Λατίνους, που έγινε μόνο σε περιορισμένη κλίμακα.

Η μελέτη συνοδεύεται από εκτενή βιβλιογραφία, πίνακες κυρίων ονομάτων και τοπωνυμίων, τοπογραφικό πίνακα της Κωνσταντινούπολης και τέσσερις χάρτες με όσα κτίσματα εξετάζει.

Ο συγγρ. προσπάθησε με επιτυχία να καταρτίσει έναν πλήρη κατάλογο των κτισμάτων που υφίστανται σ' αυτήν την ενδιαφέρουσα και κρίσιμη εποχή, ανάμεσα στα οποία και πολλά σημαντικά οικοδομήματα παλαιότερων εποχών, συγκεντρώνοντας με επιμέλεια τις μαρτυρίες που υπάρχουν τόσο στις βυζαντινές πηγές όσο και στα κείμενα ξένων περιηγητών που επισκέπτονται αυτά τα χρόνια την Κωνσταντινούπολη, και αυξάνοντας έτσι τον αριθμό των κτισμάτων που είναι γνωστά από παλαιότερες μελέτες.

Ο συγγρ. παραθέτει στην αρχή του κάθε λήμματος τη βασική ονομασία του κτίσματος και στη συνέχεια όλες τις εκδοχές της ονομασίας που συναντώνται στις πηγές, μεταγραμμένες σύμφωνα με το σύστημα των γερμανικών βιβλιοθηκών. Τα αποσπάσματα των πηγών που χρησιμοποιούνται δίνονται σε γερμανική μετάφραση, και μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις σε αγγλική ή γαλλική, πάντοτε όμως με αρκετές περικοπές που επιβάλλονται, εν μέρει, από τη δομή των βυζαντινών κειμένων, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα η απόδοση των κειμένων να μην απέχει σχεδόν καθόλου από την παράφραση των παραθεμάτων που δίνει ο συγγρ. στα σχόλιά του. Αντίθετα, παράθεση του πρωτότυπου κειμένου αφενός θα πρόσφερε την άμεση επαφή με το κείμενο και αφετέρου θα περιόριζε τις επαναλήψεις που παρατηρούνται. Σ' αυτό θα συνέβαλλε αποφασιστικά και μια τροποποίηση της μορφής των λημμάτων, έτσι ώστε ο σχολιασμός να ακολουθεί άμεσα την παράθεση των πηγών σε κάθε ενότητα, καθώς και μια καλύτερη οργάνωση των εσωτερικών παραπομπών, που σε πολλές περιπτώσεις είναι ανύπαρκτες. Έτσι, π.χ., στη σ. 15 (Hagios Andreas en krisei, Kommentar zu C) διαβάζουμε για τη Θεοδώρα Ραούλαινα τα ίδια ακριβώς που αναφέρθηκαν στη σ. 10 (Aristene-Kloster, Kommentar zu

C), ή στις σσ. 81-83 για τον Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη και τη γυναίκα του τα ίδια που προϋπάρχουν στις σσ. 67-68 κλπ.

Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει μερικές ακόμη παρατηρήσεις:

Ο συγγρ. δεν εξηγεί τον λόγο για τον οποίο θεωρεί την 11.12.1282 (ημέρα του θανάτου του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου) ως *terminus post quem* για την ανακαίνιση της μονής των αγ. Αναργύρων (σ. 3): το επιχείρημά του είναι ότι στο τυπικό της μονής Λιβός η Θεοδώρα Παλαιολογίνα αναφέρεται ως χήρα.

Στη σ. 27 (Kommentar zu D) επιχειρείται η ταύτιση του Βαρθολομαίου Ατουέμη, χορηγού της μονής του Σωτήρος Χριστού του Ευεργέτου, με τον ομώνυμο γιο του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και της Ειρήνης. Η ταύτιση είναι, κατά τη γνώμη μου, λανθασμένη, αφού, σύμφωνα με τον Μανουήλ Φιλή, ο οποίος μας πληροφορεί για την ύπαρξη αυτού του παιδιού, ο γιος του Ανδρονίκου Β', Βαρθολομαίος, πρέπει να πεθαίνει σε μικρή ηλικία. Επιπλέον θα ήταν περίεργο ένας βασιλόπαιδας να αναφέρεται μόνο ως Βαρθολομαίος Ατουέμης και όχι ως Παλαιολόγος.

Στις πηγές σχετικά με τη θέση της μονής Παντοκράτορος θα μπορούσε να προστεθεί η μαρτυρία του Γρηγορίου Β' Κυπρίου για τη γεινιάσή της με τη μονή του Ακατάληπτου (βλ. Σ. Ευστρατιάδης, *Γρηγόριου του Κυπρίου οικουμενικού πατριάρχου Επιστολαί και μύθοι*, Αλεξάνδρεια 1910, σσ. 15-16: *ζητείτω δὲ ἡμᾶς ... ἐν τῇ μονῇ δὲ μάλιστα τοῦ Σωτήρος (Ακατάληπτος ἐπονομάζεται) ἔνθα ἡμεῖς καταμένομεν. Εἰ δὲ καὶ μετὰ τὸ γνῶρισμα τοῦτο ἔτι ἀγνοῶν διαμένει, ἀλλ' εἰς τὸν Παντοκράτορα τὸ μέγα μοναστήριον ἐπιστάς, ἢ τὸν Κύπριον ζητείτω Γεώργιον ἢ τὸ μοναστήριον αὐτῶ ἐπιδείξαι· καὶ πάντως ὅτι καὶ ἐν γειτόνων οἰκοῦμεν...).*

Στο λήμμα για τη μονή Προδρόμου Πέτρας θα μπορούσε να προστεθεί η μελέτη της Ελ. Κακουλίδη, «Η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου-Πέτρας Κωνσταντινουπόλεως», *Ελληνικά* 21 (1968) 3-39, αφού και σε άλλες περιπτώσεις γίνονται ανάλογες αναφορές.

Στη σ. 64 (129 κ.α.) χρησιμοποιείται ως *terminus ante quem* για την κατασκευή της μονής του πρωτομάρτυρα αγ. Στεφάνου το έτος 1345, έτος, κατά τον συγγραφέα, θανάτου του Μανουήλ Φιλή, ο οποίος αφιερώνει ένα επίγραμμα στον ναό αυτό. Όπως όμως απέδειξε ο G. Stickler (*Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, Wien 1992, σσ. 19-23), ο Φιλής πεθαίνει πιθανότατα γύρω στα 1332 και όχι, όπως λανθασμένα πίστευαν παλιότερα, το 1345. Το ίδιο λάθος επαναλαμβάνεται και σε άλλα μνημεία, για τα οποία χρησιμοποιείται ως *terminus ante quem* κάποιο από τα επιγράμματα του Φιλή (π.χ. σ. 129).

Ενδιαφέρον θα ήταν να εξεταστεί η ενδεχόμενη ταύτιση της μονής Θεοτόκου Περιβλέπτου (σσ. 91-93) με τη μονή της Θεοτόκου του Περιβλεπτηνού (σσ. 90-91).

Πιο συνοπτική θα μπορούσε να είναι η αναφορά σε ιδιωτικές οικίες και παλάτια (σσ. 158, 172-194), εφόσον οι πληροφορίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες και οι ταυτίσεις αδύνατες.

Παραπομπές, όπως π.χ. οι παραπομπές στη βιβλιογραφία σχετικά με τα αξιώματα του βυζαντινού κράτους (π.χ. σ. 1 σημ. 2 λογοθέτης του δρόμου, σ. 20 σημ. 226 λογοθέτης του γενικού, σ. 72 σημ. 841 και σ. 193 σημ. 499 σεβαστοκράτωρ) ή πρόσωπα (π.χ. σ. 62 σημ. 726, πρβ. PLP, για τον Γρηγόριο Κύπριο) είναι περιττές και θα ήταν προτιμότερο να λείπουν. Το ίδιο ισχύει και για τις διπλές

συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται για ορισμένες μελέτες (π.χ. η γερμανική μετάφραση του ιστορικού έργου του Γεωργίου Ακροπολίτη συντομογραφείται ως Georg. Akrop., Chronik (βλ. σ. 245) και Blum, Akropolites (βλ. σ. 254), ενώ η έκδοση της έκφρασης του ναού των αγ. Αποστόλων του Νικολάου Μεσαρίτη συντομογραφείται ως Nik. Mesar., Description (βλ. σ. 249) και Downey, Description (βλ. σ. 256). Ορθότερο, επίσης, θα ήταν η παραπομπή για τα εγκώμια του Γρηγορίου Κυρίου στον Μιχαήλ Η΄ και τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο να γινόταν στην έκδοση του Fr. Boissonade, Anecdota Graeca και όχι στην Patrologia Graeca.

Τα τυπογραφικά σφάλματα είναι ελάχιστα: π.χ. erichteten (σ. XI) αντί errichteten, Kommentarr (σ. 54 σημ. 638, σ. 108 σημ. 1275, σ. 110 σημ. 1285, σ. 113 σημ. 1321 κ.α.) αντί Kommentar, Taxiarchoi-Kirche (σ. 126) αντί Taxiarchen-Kirche, Kalothetes (σ. 202) αντί Kalothetos, Architekturike (σ. 247) αντί Architektonike.

Η μελέτη είναι ασφαλώς ένα χρήσιμο εργαλείο για τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης για όλους εκείνους, και δεν είναι λίγοι, όσοι ασχολούνται με τη σημαντική και ταυτόχρονα ενδιαφέρουσα αυτή εποχή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Gregorio di Corinto, Esegese al canone giambico per la Pentecoste attributo a Giovanni Damasceno. Introduzione, edizione critica, traduzione a cura di *Fausto Montana* [Biblioteca di studi antichi diretta da Graziano Arrighetti, Emilio Gabba, Franco Montanari, 76], Pisa 1995.

Συνεχίζοντας την ενασχόλησή του με τους αποδιδόμενους στον Ιωάννη Δαμασκηνό ιαμβικούς κανόνες, ενασχόληση που βρήκε την έκφρασή της σε τέσσερις εργασίες οι οποίες δημοσιεύθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, ο Fausto Montana εξέδωσε το 1995 την εξήγηση του Γρηγορίου μητροπολίτου Κορίνθου στον ιαμβικό κανόνα στην Πεντηκοστή.

Η νέα αυτή εργασία του συγγρ. αποτελείται από δύο σαφώς διακρινόμενες ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (Introduzione, σσ. XI-LXII) ο συγγρ. παρουσιάζει και περιγράφει τα χειρόγραφα τα οποία παραδίδουν το κείμενο του Γρηγορίου Κορίνθου (I. Tradizione manoscritta - II. Descrizione dei manoscritti - III. Tavola comparativa, σσ. XII-XXXI), μελετά τις σχέσεις τους, καθορίζει τις αρχές της έκδοσης (IV. Rapporti fra manoscritti - V. Criteri di edizione, σσ. XXXII-XLVIII) και στο τελευταίο τμήμα παρουσιάζει τα συμπεράσματα της έρευνας σχετικά με τον συγγραφέα και το έργο (VI. L'autore e l'opera, σσ. XLVIII-LXI). Την εισαγωγή ακολουθεί η βιβλιογραφία και τα sigla των κωδίκων και των ομάδων των χειρογράφων που χρησιμοποιεί ο εκδότης (σσ. LXIII-LXXII).

Τη δεύτερη ενότητα την αποτελεί η έκδοση της εξήγησης του Γρηγορίου Κορίνθου, που συνοδεύεται από ιταλική μετάφραση. Στο κριτικό υπόμνημα ο εκδότης παραθέτει όλες τις διαφορετικές γραφές των χειρο-

γράφων που είναι απαραίτητες, ενώ στο υπόμνημα των πηγών σημειώνει όχι μόνο τους παλαιότερους συγγραφείς από τους οποίους αντλεί ή επηρεάζεται ο Γρηγόριος αλλά και τις ομοιότητες ή αναλογίες που παρουσιάζει το κείμενο του Γρηγορίου με τη μεταγενέστερη εξήγηση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Το κείμενο δεν παρουσιάζει προβλήματα και τόσο η έκδοση όσο και η μετάφραση φαίνονται ικανοποιητικές. Μερικές παρατηρήσεις όμως θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς για το εισαγωγικό μέρος της εργασίας:

Στις περιπτώσεις στις οποίες γίνεται αναφορά σε αγιορειτικά χειρόγραφα θα ήταν χρήσιμο να δηλώνεται και η μονή στην οποία βρίσκονται, στοιχείο που δικαιολογεί άλλωστε και τη μνεία του ειδικού αριθμού του καταλόγου Λάμπρου, δηλαδή του αριθμού τον οποίο έχει το χειρόγραφο στη μοναστηριακή βιβλιοθήκη, μαζί με τον γενικό αριθμό: π.χ. αντί Athon. 2690.16 (σ. XVI) Athon. Docheiariou 16 (2690), ή αντί Athon. 5692.185 (σ. XVII) Athon. Panteleemonos 185 (5692).

Στη σ. XXI ο Φυσιολόγος αποδίδεται λανθασμένα στον Ιωάννη Κύπρου αντί στον Επιφάνιο.

Στη σ. XXXII ο αναγνώστης θα περίμενε αντί για μια επίπεδη παρουσίαση των βασικών διαφορετικών γραφών, σαν να επρόκειτο για κριτικό υπόμνημα, μια αξιολόγηση των γραφών ως διαχωριστικών σφαλμάτων των επιμέρους οικογενειών.

Η έκδοση αυτή είναι ασφαλώς μια ευπρόσδεκτη συμβολή στον χώρο των υπομνημάτων των λειτουργικών κανόνων της μέσης βυζαντινής περιόδου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΙΑΣΗ

Theodoros Metochites on Philosophic Irony and Greek History, Miscellanea 8 and 93. Edited with introduction, translation and notes by *Panagiotis A. Agapitos, Karin Hult* and *† Ole L. Smith*, Nicosia - Göteborg 1996, σελ. 48, πίν. 5.

Το μικρό αυτό βιβλίο του πρόωρα χαμένου Ο. Smith, του Π. Α. Αγαπητού και της Κ. Hult έχει, θα λέγαμε, «προδρομικό» χαρακτήρα. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν την έκδοση δύο μικρών δοκιμίων του Θεοδώρου Μετοχίτου, ενός με θέμα τη φιλοσοφική ειρωνεία (*Ὅτι πᾶσι σύνηθες τοῖς σοφοῖς εἰρωνεία καὶ τὸ χαριεντίζεσθαι, καὶ Πλάτωνι μάλιστα καὶ Σωκράτει*) και ενός άλλου, το οποίο απαντά στο ερώτημα γιατί όλα τα γεγονότα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ακόμη και οι μικρές λεπτομέρειες, έχουν διατηρηθεί στη μνήμη της ανθρωπότητας (*Ἐπισημασία, ὅπως ἡμῖν ἐν μνήμη καὶ λόγῳ τὰ περὶ τῶν Ἑλλήνων πάντα καὶ μέγιστα καὶ ὅσα βραχέος ἄξια λόγου*). Και τα δύο αυτά κείμενα προέρχονται από τη συλλογή των 120 δοκιμίων του Μετοχίτου που είναι γνωστή με τον τίτλο

Miscellanea philosophica et historica και έχει εκδοθεί πλημμελώς τον περασμένο αιώνα (1821) από τους C. G. Müller και Th. Kiessling. Ο Π. Α. Αγαπητός και η K. Hult, οι οποίοι έχουν αναλάβει με ομάδα συνεργατών να επανεκδώσουν τα *Miscellanea* του Μετοχίτου με βάση το σύνολο των χειρογράφων που τα παραδίδουν, θέλησαν με την έκδοση δύο αντιπροσωπευτικών δοκιμίων της συλλογής να καταστήσουν στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα γνωστά το πρόγραμμά τους και τις βασικές αρχές που θα ακολουθήσουν κατά την έκδοση του κειμένου.

Η σημασία των *Miscellanea* του Μετοχίτου, ως κειμένου κατ' εξοχήν χαρακτηριστικού για το κλίμα της εποχής αλλά και τις πνευματικές αναζητήσεις των λογίων κατά το πρώτο ήμισυ του 14ου αι., έχει επισημανθεί ήδη από τον H.- G. Beck, ο οποίος σε σχετική μελέτη του (*Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes in 14. Jahrhundert*, München 1952) προσπάθησε, με βάση το κείμενο αυτό, να επισημάνει τις αλλαγές στον τρόπο θεώρησης της πολιτικής, της πνευματικής, αλλά και της κοινωνικής ζωής εκ μέρους των βυζαντινών λογίων της Παλαιολόγειας περιόδου σε σχέση με τις καθιερωμένες από πολλούς αιώνες αντιλήψεις για τη μοναδικότητα της αυτοκρατορίας και την ανωτερότητα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και της χριστιανικής πίστης. Ο Beck υποστήριξε ότι ήδη στα χρόνια του Μετοχίτου υπό την επίδραση της διαρκώς επιδεινούμενης πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης το κοσμοείδωλο των Βυζαντινών λογίων, που είχε διαμορφωθεί τους περασμένους αιώνες, είχε ριζικά αλλάξει, καθώς η βεβαιότητα για τον προορισμό της αυτοκρατορίας είχε παραχωρήσει τη θέση της στην αγωνία για το μέλλον, που διαγραφόταν όλο και ζοφερότερο, ενώ οι λόγιοι συνειδητοποιούσαν διαρκώς περισσότερο τις ελλείψεις του δικού τους πολιτικοκοινωνικού συστήματος, που δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής. Οι αλλαγές αυτές έχουν αποτυπωθεί ανάγλυφα στα *Miscellanea*, τα οποία για τον λόγο αυτό έχουν ιδιαίτερη αξία ως πηγή για την πνευματική ιστορία της εποχής κατά την οποία γράφτηκαν.

Είναι συνεπώς αναμφίβολο ότι η νέα έκδοση των *Miscellanea* που εξαγγέλλουν οι εκδότες των δύο δοκιμίων θα καλύψει, όταν ολοκληρωθεί, ένα μεγάλο κενό στην έρευνα της Παλαιολόγειας γραμματείας. Και θα πρέπει, ευθύς εξ αρχής, να τονίσουμε ότι, κρίνοντας από την έκδοση των δύο δοκιμίων, οι οιωνοί για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος διαγράφονται αίσιοι. Η έκδοση των μικρών αυτών κειμένων είναι όντως υποδειγματική και ανταποκρίνεται πλήρως στις απαιτήσεις της σύγχρονης εκδοτικής.

Στην εισαγωγή δίνονται σύντομες πληροφορίες για το περιεχόμενο ολόκληρης της συλλογής των *Miscellanea* (σσ. 9-12), καθώς και μικρές περιλήψεις των δύο δοκιμίων που εκδίδονται στη συνέχεια (σσ. 12-13). Πολύ σωστά οι εκδότες παρατηρούν ότι στο δοκίμιο 93 ο Μετοχίτης αναπαράγει ορισμένες σκέψεις που είχε πρωτοδιατυπώσει στον λόγο του

Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας. Ιδιαίτερη αξία έχει η περιγραφή των τριών χειρογράφων (σσ. 16-22) με βάση τα οποία εκδίδονται τα κείμενα (Marcianus Venetus gr. 532 (887), Parisinus gr. 2003 και Scorialensis gr. 248 (Y-I-9)). Για πρώτη φορά επισημαίνεται η αξία του Μαρκιανού κώδικα, ο οποίος ως τώρα δεν είχε χρησιμοποιηθεί από τους μελετητές του Μετοχίτου, αν και είναι το αρχέτυπο του κώδικα του Escorial, γεγονός που διαπιστώνεται επίσης για πρώτη φορά. Ενδιαφέρουσα, επίσης, είναι η διαπίστωση ότι στα περιθώρια του παρισινού κώδικα υπάρχουν ιδιόγραφες σημειώσεις του Νικηφόρου Γρηγορά, μαθητή και προστατευομένου του Μετοχίτου, ο οποίος φαίνεται ότι επιμελήθηκε την αντιγραφή του κώδικα αυτού. Τέλος, πολύ σημαντική είναι η ανακάλυψη του πραγματικού τίτλου του έργου, ο οποίος παραδίδεται μόνο από τον κώδικα του Escorial: *Γνωμικαὶ σημειώσεις*. Ακολουθούν τα κεφάλαια για τις σχέσεις των χειρογράφων και για τις αρχές της έκδοσης και της μετάφρασης, με τα οποία ολοκληρώνεται η εισαγωγή.

Η έκδοση των δύο κειμένων συνοδεύεται από μετάφραση και σύντομα σχόλια. Η μετάφραση των στρυφνών αυτών και δυσνόητων κειμένων, όπως είναι άλλωστε όλα τα έργα του Μετοχίτου, μπορεί να χαρακτηριστεί ανεπιφύλακτα εξαιρετική. Τα κείμενα αποδίδονται σε ρέοντα αγγλικό λόγο ο οποίος διαβάζεται ευχάριστα από τον σύγχρονο αναγνώστη, χωρίς να προδίδει το πρωτότυπο, όσο αυτό είναι φυσικά δυνατόν. Μόνο σε ένα σημείο (3.6, σ. 32.8-9) θα προτιμούσαμε τη μετάφραση της φράσης *ἀποιήτως βάθους τινός και δεινότητος* που δίνουν ως δεύτερη δυνατότητα οι εκδότες στα σχόλια (σ. 45) και όχι αυτήν που προκρίνουν στη σ. 33 ως πιθανότερη.

Στις σημειώσεις, που επιτάσσονται των δύο κειμένων, συζητούνται μεταφραστικά προβλήματα, διασαφηνίζεται το νόημα των περισσότερο σκοτεινών χωρίων και δίνονται ορισμένες πραγματολογικές ή άλλου είδους διευκρινίσεις, ενώ παράλληλα εντοπίζονται, όπου αυτό είναι δυνατόν, μερικές από τις πηγές των δύο κειμένων. Βέβαια η επισήμανση όλων των πηγών του Μετοχίτου είναι έργο δύσκολο, που θα απαιτήσει για την ολοκλήρωσή του ικανό χρόνο. Εδώ πολύ σωστά οι εκδότες περιορίζονται στον κατά το δυνατόν εντοπισμό των χωρίων των αρχαίων συγγραφέων τα οποία μνημονεύονται ρητά από τον Μετοχίτη. Είναι βέβαιο ότι οι ίδιοι οι εκδότες ή και άλλοι ερευνητές θα εντοπίσουν στο μέλλον και άλλες απηχήσεις από έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στα κείμενα αυτά. Εδώ θα περιορισθούμε στην υπόδειξη των πιθανών πηγών δύο χωρίων:

Στο τέλος του πρώτου δοκιμίου (3.4-6, σσ. 30.29-32.9) ο Μετοχίτης σημειώνει ότι ο Σωκράτης ειρωνευόταν τους πάντες, τεχνίτες, πολιτικούς και ποιητές. Οι εκδότες αναρωτιούνται (σ. 13) από πού άντλησε ο συγγραφέας τη σειρά των επαγγελματιών αυτών (*σχυτεύς, οίκοδόμος, βουλευτής, έποποιός, ραψωδός*). Ενδεχομένως ο Μετοχίτης είχε υπόψη του

το χωρίο εκείνο της πλατωνικής Ἀπολογίας (22a-d), όπου ο Σωκράτης ειρωνευόμενος λέει στους δικαστές ότι, προσπαθώντας να βρει κάποιον σοφότερό του, προσέγγισε διαδοχικά διαφόρους πολιτικούς, ποιητές και τεχνίτες: μετὰ γὰρ τοὺς πολιτικούς ἦα ἐπὶ τοὺς ποιητὰς τοὺς τε τῶν τραγωδιῶν καὶ τοὺς τῶν διθυράμβων ... τελευτῶν οὖν ἐπὶ τοὺς χειροτέχνους ἦα. Βέβαια ο Μετοχίτης είχε άμεση γνώση των πλατωνικῶν διαλόγων, άρα είναι δυνατόν να συνέθεσε μόνος του αυτόν τον κατάλογο, αν και ο Σωκράτης πουθενά στους διαλόγους του Πλάτωνος δεν διαλέγεται με χειροτέχνους, ενώ αντίθετα συνομιλεί με πολιτικούς (π.χ. Λάχης), ποιητές (Ίων) και σοφιστές. Επίσης η ιδέα ότι υπάρχουν λαοί με αξιόλογα επιτεύγματα, τα οποία όμως δεν διασώθηκαν στη μνήμη της ανθρωπότητας λόγω της έλλειψης συγγραφέων που θα τα κατέγραφαν για τις επερχόμενες γενεές (93.3.2-3, σ. 40.3-1) διατυπώνεται, αναφορικά με την πρώιμη ιστορία των Ρωμαίων, και στο προοίμιο της Ρωμαϊκῆς άρχαιολογίας (1.5.4) του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως¹². Τέλος στη σ. 40 οι εκδότες διερωτώνται σε ποιον λόγο προς τιμὴν του Οκταβιανού Αυγούστου αναφέρεται ο Μετοχίτης. Ίσως ο συγγραφέας είχε υπόψη του τον εκτενή επιτάφιο, που υποτίθεται ότι εξεφώνησε προς τιμὴν του Αυγούστου ο διάδοχός του Τιβέριος και τον οποίο παραδίδει στην *Ιστορία* του ο Δίων ο Κάσσιος (56.35-41), ή το *De legatione* του Φίλωνος.

Τελειώνοντας θα θέλαμε να συγχαρούμε τον Π. Α. Αγαπητό και την K. Hult για το εκδοτικό επίτευγμά τους και να τους ευχηθούμε γρήγορη ολοκλήρωση της έκδοσης των *Miscellanea* την οποία έχουν επωμισθεί.

Πανεπιστήμιο Θράκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Μαγικά λόγια τῶν ἀπὸ Ζωροάστρου μάγων. Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Ἐξήγησις εἰς τὰ αὐτὰ λόγια. *Oracles Chaldaïques. Recension de Georges Gemiste Pléthon*, Edition critique avec introduction, traduction et commentaire par B. Tarnbrun-Krasker. *La recension arabe des Μαγικά λόγια* par M. Tardieu. [Ακαδημία Αθηνών, Βυζαντινοί Φιλόσοφοι, 7], Αθήνα 1995, σελ. lxxviii, 187.

Η παρούσα έκδοση είναι το δεύτερο έργο του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος που εκδίδεται από την Ακαδημία Αθηνών, στη σειρά Βυζαντινοί φι-

12. οἱ δὲ σύμπαντες οἱ τοσοῦτο περιθέντες αὐτῇ δυναστείας μέγεθος ἀγνοοῦνται πρὸς Ἑλλήνων, οὐ τυχόντες ἀξιολόγου συγγραφέως· οὐδὲ μία γὰρ ἀκριβὴς ἐξελήλυθε περὶ αὐτῶν Ἑλληνὶς ἱστορία μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Η επίδραση του ιστορικού έργου του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως στον Μετοχίτη ίσως θα πρέπει να εξετασθεῖ ευρύτερα. Για παράδειγμα, το κεφάλαιο για την ανωτερότητα της Ρώμης του Ἡθικοῦ (24, σσ. 136.8-138.21, Πολέμης) δεν αποκλείεται να απηχεί απόψεις που διατυπώνονται πάλι στο προοίμιο της Ρωμαϊκῆς άρχαιολογίας (1.2.1). Πρβ. και I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, σ. 61, σημ. 5.

λόσοφοι. Η Brigitte Tambrun-Krasker έχει ήδη εκδώσει, στην ίδια σειρά (αριθ. 4) και με την ίδια επιστημονική τελειότητα, το *Περί ἀρετῶν* του Πλήθωνος.

Το εκδιδόμενο έργο αποτελείται από τέσσερα κύρια μέρη: α) Μια πολύ εμπειριστατωμένη φιλολογική μελέτη (σσ. κχι-lxxviii), όπου καταγράφονται, περιγράφονται και ταξινομούνται τα διασωζόμενα χειρόγραφα των *Μαγικῶν λογίων* και της *Ἐξηγήσεώς* τους από τον Πλήθωνα, καθώς και οι από το 1538 έως το 1750 εκδόσεις του ελληνικού κειμένου και των λατινικών του μεταφράσεων. β) Την κριτική έκδοση των *Μαγικῶν λογίων*, της *Ἐξηγήσεως* και της *Βραχείας τινός διασαφήσεως* (σσ. 1-22). γ) Τη γαλλική μετάφραση και τον υπομνηματισμό των τριῶν αυτῶν ελληνικῶν κειμένων (σσ. 23-156) και, τέλος, δ) Την κριτική έκδοση, τη γαλλική μετάφραση, τη φιλολογική και νοηματική μελέτη του υπάρχοντος αραβικού κειμένου των *Μαγικῶν λογίων* και της *Διασαφήσεως* (σσ. 157-171), που γίνονται από τον Michel Tardieu. Σ' αυτά προστίθενται βέβαια ο Πρόλογος (σσ. vii-viii), η Εισαγωγή (σσ. ix-xiv), μια πλουσιότατη Βιβλιογραφία (σσ. xv-xxx) και οι διάφοροι πίνακες στο τέλος του τόμου (σσ. 173-187).

Η παρούσα έκδοση είναι η πρώτη κριτική έκδοση του σύντομου αλλά περισπούδαστου αυτού έργου του Πλήθωνα. Η συγγραφέας καταγράφει 25 χειρόγραφα που διασώζουν τα *Μαγικά λόγια τῶν ἀπὸ τοῦ Ζωροάστρου μάγων* και την *Ἐξήγησίν* τους από τον Πλήθωνα, τα οποία και περιγράφονται λεπτομερώς και κατατάσσονται σε πέντε κύριες ομάδες. Το καλύτερο ή το αντιπροσωπευτικότερο χειρόγραφο της κάθε ομάδας καθώς και το κείμενο της πρώτης έκδοσης (Tiletanus, 1538), έχουν χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία της παρούσης κριτικής έκδοσης. Η *Βραχεία τις διασαφήσις* περιέχεται σε τέσσερα χειρόγραφα, ενώ το αραβικό κείμενο σε μία μόνο παραλλαγή. Και στις τρεις όμως περιπτώσεις διαθέτουμε σήμερα μιαν εξαιρετικής ποιότητας κριτική έκδοση, καθώς και μια πολύ προσεγμένη γαλλική μετάφραση.

Η ενασχόληση με τη συλλογή των *Μαγικῶν λογίων* και την ερμηνεία που τους έδωσε ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων εντάσσεται στο πλαίσιο του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που η φιλοσοφική σκέψη και έρευνα επέδειξαν τα εικοσιπέντε τελευταία χρόνια για τους χαλδαϊκούς χρησμούς και τις σχέσεις τους με τη νεοπλατωνική και γνωστικιστική σκέψη.

Η συλλογή των 36 *Μαγικῶν λογίων* που κατήρτισε ο Πλήθων στηρίζεται αποκλειστικά στην ανάλογη συλλογή του Μιχαήλ Ψελλού, εκτενέστερη κατά 6 λόγια, τα οποία ο Πλήθων αποκλείει από τη δική του συλλογή. Επίσης ο Πλήθων κατατάσσει τα λόγια σε μια νέα σειρά, δίνει σ' αυτά ένα νέο τίτλο, σύμφωνο με τη νέα ερμηνεία που επιχειρεί και την απόδοση των χρησμών αυτῶν στους μαθητές του Ζωροάστρη. Ενώ, δηλαδή, η βυζαντινή παράδοση απέδιδε τους χαλδαϊκούς χρησμούς στους δύο Ιουλιανούς, πατέρα και γιο, τους θεουργούς, ο Πλήθων τούς αποδίδει

στους μάγους, στους μαθητές του Ζωροάστρη, του πρώτου από τους μεγάλους σοφούς νομοθέτες και μύστες της Αρχαιότητας. Θεωρεί, μάλιστα, τη σοφία των *Μαγικών λογίων* ως μια αποκεκαλυμμένη σοφία, η οποία, όντας αρχαιότερή τους, αντικαθιστά τις ιουδαιοχριστιανικές Γραφές στο ελληνικό φιλοσοφικό και ηθικό σύστημα που επιχειρεί να συνθέσει. Ο Πλήθων τοποθετεί, πράγματι, τη σοφία των Χαλδαιών (αφού ο Πυθαγόρας και ο Πλάτων είχαν μαθητεύσει κι αυτοί κοντά στους μάγους του Ζωροάστρη) ως θεμέλιο του δικού του φιλοσοφικού συστήματος, το οποίο επικεντρώνεται στο θέμα της ψυχής, της φύσης της, των λειτουργιών της και της πορείας της, και το οποίο είναι στενά συνδεδεμένο με τη νεοπλατωνική, τη γνωστικιστική και τη ζωροαστρική σκέψη.

Η ανάλυση της σκέψης του Πλήθωνα, όπως αυτή εκτίθεται στα δυο ερμηνευτικά κείμενά του, καθώς και ο συσχετισμός της με τα διάφορα άλλα φιλοσοφικά και θρησκευτικά συστήματα, αποτελούν μια ιδιαίτερα αξιόλογη επιστημονική προσφορά εκ μέρους της Brigitte Tambrun-Krasker, της οποίας η φιλολογική κατάρτιση, η ευρύτητα των φιλοσοφικών και θρησκευτικών γνώσεων, η σαφήνεια της έκθεσης και οι μεγάλες συνθετικές ικανότητες προκαλούν τον θαυμασμό μας. Η ανάγνωση του υπομνήματός της (σσ. 37-156) μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ακριβώς από τη μια τη θέση των *Μαγικών λογίων* στη φιλοσοφική και ηθική σκέψη του Πλήθωνα κι από την άλλη τη θέση του Πλήθωνα μέσα στην προγενέστερη φιλοσοφική παράδοση αλλά και στην εποχή της Αναγέννησης. Επισημαίνουμε ενδεικτικά τις σσ. 37-47, όπου εξετάζονται οι σχέσεις μεταξύ φιλοσοφικών, θεοσοφικών και θρησκευτικών ιδεών της Περσίας, της Ελλάδας, του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Μωαμεθανισμού, καθώς και τις σσ. 108-116, όπου γίνεται λόγος για τις σχέσεις μεταξύ της σκέψης του Πλήθωνα και του παλαμικού ησυχασμού.

Σχετικά με τον μεταφραστή των *Μαγικών λογίων* και της *Διασάφησης* στα αραβικά, θα έπρεπε ίσως να γίνει κάποια έρευνα προς την κατεύθυνση του νεότερου γιου του Γεωργίου Αμοιρούτση, Βασιλείου, που ονομάζεται Ahmet μετά την προσχώρησή του στη μουσουλμανική θρησκεία και ο οποίος είχε ήδη μεταφράσει, για λογαριασμό του Μωάμεθ του Κατακτητή, διάφορα ελληνικά φιλοσοφικά, επιστημονικά και θεολογικά κείμενα (βλ. *Byzantinische Forschungen* 11, 1987, 41-44 και 12, 1987, 261-267 και *Dumbarton Oaks Papers* 37, 1987, 15 κ.ε.). Αν μια τέτοια υπόθεση επαληθευόταν, η ομολογία (μουσουλμανικής) πίστεως που προτάσσεται στη μετάφραση των *Μαγικών λογίων* θα αποκτούσε βέβαια ιδιαίτερη σημασία. Επίσης θα δινόταν και μια κάπως ικανοποιητική εξήγηση στα λάθη της μετάφρασης ή της γραφής μερικών κυρίων ονομάτων.

Leuterio Augliera, Libri, politica, religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas, primo editore di testi greci nell'Oriente ortodosso, Venezia 1996, σελ. 265.

Οι τρεις δεκαετίες τών αρχών του 17ου αι. θα μπορούσαν εύστοχα να αποκληθούν ως ο πρώτος μεταβυζαντινός ούμανισμός σε ελληνικό έδαφος. Δύο ιεράρχες χαρακτηρίζουν τήν περίοδο αυτή. Ο ένας ήταν ο Κύριλλος Λούκαρις, σημείο «σκανδάλου» για καθολικούς και προτεστάντες, Τούρκους και Έλληνες, προσωπικότητα ιδιαίτερης έμβέλειας, με γνωριμίες σε εύρωπαϊκό επίπεδο και με καθαρή σκέψη ως προς τήν αποστολή και τις προοπτικές του οικουμενικού πατριαρχείου. Ο άλλος ήταν ο φίλος του όμοιδεάτης Νικόδημος Μεταξάς. Αμφότεροι κοσμοπολίτες και αποτελεσματικοί, διείδαν τή δύναμη, πού ή τυπογραφική τέχνη έκρυβε, και συνέδεσαν τó όνομά τους με τή λειτουργία του πρώτου πιεστηρίου στην πατρίδα μας.

Ο L. Augliera έθεσε ως στόχο του τή διερεύνηση τών άσφαρειών και τών κενών πού ύπήρχαν γύρω από τó θέμα. Από τήν εργασία του ώστόσο ανακύπτει μιá άλλη πτυχή τής δράσης του Μεταξά, μητροπολίτη Κεφαλληνίας. Έχοντας ζήσει στη Δύση και στην τότε πρωτοπόρα σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς Αγγλία, ο ιερωμένος αυτός κατενόησε τις ταξικές διαμάχες τής Ζακύνθου. Τó γεγονός αυτό δείχνει πόσο ο όρθόδοξος κλήρος ήταν κοντά στους συμπατριώτες του, ώστε ή διάσταση με τούς λατίνους επισκόπους να λαμβάνει και κοινωνικό χαρακτήρα, πέρα από τις εκκλησιαστικές και έθνικές παραμέτρους.

Η Βενετία στήριξε με πολλή θερμη τó όλο έργο τών Λούκαρη και Μεταξά, άντιτιθέμενη στην πολιτική τής Ρώμης και θέλοντας να προλάβει τήν έπιρροή τών προτεσταντικών κρατών. Τó 1633 θα ανοίξει τó Κολλέγιο Παλαιόκαπα τής Πάδοβας, ως αντίβαρο του Κολλεγίου του Άγίου Άθανασίου τής Ρώμης (1576) και τής Προπαγάνδας τής Πίστεως (1622), ενώ μερικά χρόνια αργότερα (1665) θα ιδρυθεί ή Φλαγγίνειος Σχολή τής Βενετίας, πράγματα πού φανερώνουν τήν προϊούσα φιλορθόδοξη και φιλελληνική πολιτική τής Γαληνοτάτης. Η τελευταία δέν προχωρούσε σε «καινοτομίες», αν δέν ύπήρχαν πιεστικές καταστάσεις, πού προέρχονταν είτε από τούς ύπηκόους είτε, έμμεσα, από εύνοϊκά μέτρα άλλων κρατών προς τούς όρθοδόξους.

Η παρουσιαζόμενη εργασία του L. Augliera έχει τεκμηριωθεί με νέα έγγραφα, παρουσιάζει πρωτοτυπία ως προς τήν αποκάλυψη τής κοινωνικής πλευράς τής δράσης του Μεταξά στη Ζάκυνθο και διαλευκαίνει τήν όλη πορεία τής μεταφοράς τών τυπογραφικών εργαλείων από τó Λονδίνο στην Κεφαλληνία και από εκεί στην Πόλη. Η ιστορική της πλαισίωση είναι έπαρκής και ή όλη μονογραφία αποτελεί συμβολή χρησιμότατη και καλόδεκτη για μιá καιρία περίοδο τής ιστορίας μας.

Ἐλευθερία Ι. Νικολαΐδου, Ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα στὸ βιλαέτι Ἰωαννίνων καὶ στὰ βλαχόφωνα χωριά τῆς Πίνδου, τ. Α' (μέσα 19ου αἰ.-1900), Ἰωάννινα, ἔκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, 1995, σελ. 442, χάρτες 4.

Ἡ κ. Ἐλευθερία Νικολαΐδου, καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ἀσχολήθηκε καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν μὲ θέματα ξένων προπαγανδῶν στὴν Ἡπειρο· τὸ ἀντικείμενο, ὡς ἐκ τούτου, τῆς ἦταν πολὺ οἰκείο στὴν προσέγγιση τῶν σχετικῶν μὲ τὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα στὸ βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων καὶ στὰ βλαχόφωνα χωριά τῆς Πίνδου (μέσα 19ου αἰ.-1900).

Τὸ παρὸν βιβλίον εἶναι ὁ πρῶτος τόμος· θὰ ἀκολουθήσει ὁ δεύτερος ποὺ θὰ καλύπτει τὴν περίοδο 1900-1913. Τὸ θέμα εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ δύσκολο μαζί, ἀλλὰ ἡ συγγρ. κατόρθωσε νὰ δαμάσει τὸ ὕλικό της καὶ νὰ δώσει ὅλο τὸ φάσμα τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, χάρις στὴν ὑπομονή της, ἀφοῦ συγκέντρωσε ὅλο ἐκεῖνο τὸ ὕλικό ποὺ φαίνεται ὅτι διαθέτει τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς χώρας μας: ἐνοουῦμε τίς προξενικὲς ἀναφορὲς τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ ἐγγράφα τῆς πρεσβείας μας στὴν Κωνσταντινούπολη, τὰ ὁποῖα συμπλήρωσε μὲ ἀρχεδιακὸ ὕλικό τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (Γαλλικὸ Προξενεῖο Ἰωαννίνων), τοῦ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv τῆς Βιέννης, τοῦ ἀρχείου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἀρχείου τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων. Ἡ συγγρ. χρησιμοποίησε, ἐπίσης, τὸν ἐλληνικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς στὸ Βουκουρέστι, στὴν Ἀθήνα, τὰ Ἰωάννινα, τὴ Λάρισα, ἀλλὰ, ἐν μέρει καὶ τὸν ρουμανικό, ποὺ συνιστᾷ, ἔστω καὶ ἔμμεσο, πρωτογενὲς ὕλικό καὶ φυσικὰ τὴν βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ κουτσοβλαχικοῦ ζητήματος. Παραμένει, πάντως, ὡς ζητούμενο γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα (καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ) ἡ ἀδυναμία τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν νὰ προσεγγίσουν τὰ ρουμανικὰ ἀρχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν προπαγάνδα τῆς Ρουμανίας στὴ Μακεδονία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θράκη.

Κατὰ τὰ ἄλλα στὰ προλεγόμενα ἢ συγγρ. παρουσιάζει στὸ σύνολό του τὸ Κουτσοβλαχικὸ ζήτημα συζητώντας θέματα παλαιά, ἀλλὰ καὶ σύγχρονα, μὲ τίς ἐμφανιζόμενες, σπανίως, βεβαίως, προσπάθειες ἐκ μέρους τῶν Ρουμάνων (ἡμεπισημῶν καὶ τῆς Διασπορᾶς) γιὰ τὴν ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ. Στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος: χρονολογικὴ ἔκθεση τῶν γεγονότων σὲ συνάρτηση μὲ τίς πολιτικὲς προθέσεις καὶ ἀποφάσεις ὄχι μόνον τῆς Ρουμανίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐμπλεκόμενων στὸ θέμα, δηλ. τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Αὐτὴ, ἐξάλλου, εἶναι καὶ ἡ στόχευσή της, νὰ ἀναζητήσῃ δηλ. τὸ πῶς ἐξελίχθηκε ἡ προπαγάνδα στὸ βιλαέτι Ἰωαννίνων καὶ τὴν Πίνδο μὲ τὰ βλαχόφωνα χωριά της, τὸν καζὰ Γρεβενῶν, τὴν Ἐλασσόνα, ποὺ ἦταν ὁ τόπος τῆς χειμερινῆς διαμονῆς τῶν βλαχοφώνων τῆς Πίνδου.

Στὸ πρῶτο κεφ., ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ὡς τὸν

Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1850-1878)» ή συγγρ. κάνει λόγο αρχικῶς για τοὺς «προδρόμους» τοῦ Κουτσοβλαχικοῦ ζητήματος, τοὺς «θεμελιωτῆς» τῆς προπαγάνδας, τοὺς «ἀποστόλους» τῆς, τὸν Ἀπόστολο Μαργαρίτη καὶ τὴν ἀνοδικὴ πορεία τῆς· ἐξετάζονται ἐδῶ οἱ λόγοι ποὺ δημιούργησαν τὸ Κουτσοβλαχικὸ ζήτημα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., οἱ πρῶτοι ποὺ τὸ προέβαλαν (Balcescu, Tell, Bolintineanu, Ion Heliade-Rădulcescu), ἐκεῖνοι ποὺ τὸ θεμελίωσαν (Bolintineanu, C. Negri, D. Cazacovici, Panu μετὰ τὴ Μακεδονορουμανικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ 1860) καὶ ὁ ἀγιορείτης Ἀβέρκιος ἀπὸ τὴν Ἀβδέλλα Γρεβενῶν. Ἐξετάζεται, ἐπίσης, ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀποστόλου Μαργαρίτη ποὺ ἀπὸ τὸ 1862 ὑπῆρξε ὁ κύριος παράγοντας ποὺ ἀνέπτυξε καὶ συντήρησε ὅλη τὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα. Στὸ δεῦτερο κεφ. ἡ συγγρ. ἀσχολεῖται μετὰ τὴν κατάστασις ποὺ διαμορφώθηκε στὸ βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων «Ἀπὸ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο ὡς τὴν προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας (1878-1881)»· ἐξετάζει, συγκεκριμένα, τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ πολέμου αὐτοῦ ποὺ δημιούργησε, ἐκτὸς τῶν πολλῶν ἄλλων, ποικιλία δυσκολιῶν στὴ λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν σχολείων στὴ Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία, ἡ ὁποία ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς Ρουμάνους, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Μαργαρίτη, νὰ ἀναπτυχθοῦν καλύτερα συνεργαζόμενοι μετὰ τοὺς Καθολικοὺς, γεγονὸς ποὺ προεκάλεσε τὴν παρέμβασις τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ, ἀνήσυχη, ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Ἦταν ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἄρχισαν οἱ προσπάθειες τῆς προπαγάνδας γιὰ τὴν ἴδρυσις ρουμανικῶν σχολείων στὸ βιλαέτι Ἰωαννίνων, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς συναντοῦσαν τὴν ἀντίδρασις τῶν βλαχοφώνων Ἑλλήνων τῶν χωριῶν, ὅπως τοῦ Συρράκου, τῶν Καλαρρυτῶν, τοῦ Μετσόβου. Μολαταῦτα, ἡ ρουμανικὴ κυβέρνησις προέβαλλε πάντοτε διαφορετικὲς ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς στὴν προπαγάνδα ἀπόψεις στὶς διαμαρτυρίες τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ἰσχυριζόμενη ὅτι τὸ Κουτσοβλαχικὸ ζήτημα ἦταν ἐνασχόλησις φιλολόγων, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμὴ δραστηριοποιούνταν ἐντονότερα ἡ Μακεδονορουμανικὴ Ἐταιρεία, μετὰ πρόεδρο τὸν καθηγητὴ Οὐρέκια, καὶ ὁ Μακεδονορουμανικὸς σύλλογος.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, 1879-1880, καὶ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, χάρις στὶς προσβάσεις τοῦ Μαργαρίτη σὲ ἡγετικὰ στελέχη τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ὑποστήριξε τὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα, ἀφοῦ εἶχε τὴν ὑπόσχεσις τοῦ Μαργαρίτη καὶ τοῦ ἀρνησιπάτριδος καθηγητῆ Καραγιάννη ὅτι θὰ ἔπειθαν τοὺς Κουτσοβλάχους νὰ ἀποκρούσουν τὴν ἔνωσις τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὸ μεταξὺ, τὸ ὄλο ὀμιχλῶδες τοπίο στὴν Ἡπειρο συμπλήρωνε ἡ δράσις τῶν ληστρικῶν συμμοριῶν μετὰ προεξάρχοντα τὸν Νταβέλη.

Ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τοῦ βιβλίου τῆς συγγρ. εἶναι τὸ ὑποκεφ. ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ ποὺ ἀφορᾷ στὴ στάσις τῆς προπαγάνδας κατὰ τὴν προσάρτησις τῆς Ἡπειρο-Θεσσαλίας στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Κουτσόβλαχοι ἔπρεπε νὰ πεισθοῦν καὶ νὰ ζητήσουν τὴν παραμονὴ τῶν

περιοχών τους στην Τουρκία· ο Μαργαρίτης βοηθούμενος και από τον Αυστριακό πρόξενο στα Ίωάννινα Remy Bezéncovich κινήθηκε πρό όλες τις κατευθύνσεις (Μ. Δυνάμεις, Ύ. Πύλη) χωρίς, όμως, θετικά γι' αυτόν αποτελέσματα, αφού οι ύπογραφες που συνέλεξε υπέρ των σχεδίων του ήσαν «πλασται και ώνιαι». Χαρακτηριστικές, επί του προκειμένου, ήσαν οι δηλώσεις Κουτσοβλάχων προκρίτων τής Σαμαρίνας, τής Άβδέλλας, τής Σμίξης που δήλωναν πίστη και άφοσίωση στο Πατριαρχείο και τον Έλληνισμό. Οί συνεχόμενες αντιδράσεις των Κουτσοβλάχων έναντίον των ρουμανιζόντων και ή προσάρτηση των νέων έδαφών στην Ελλάδα προεκάλεσε τριγμούς στην ρουμανική προπαγάνδα, που σημείωνε καθημερινώς άποτυχίες στην Ήπειρο και τή Μακεδονία και αυτό όφειλόταν τόσο στην στέρεη έλληνική συνείδηση των Κουτσοβλάχων, όσο και στη δραστηριοποίηση του Συλλόγου προς διάδοσιν των έλληνικών γραμμάτων και του Έλληνικού Υπουργείου Έξωτερικών. Η συγγρ. εξετάζει στο σημείο αυτό και τή στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τήν ύπόψη περίοδο (1880-περ. 1882), του όποιου ή πολιτική ήταν διαλλακτική, συναινετική, οικουμενική και σε διάσταση σχεδόν με τήν έλληνική έξωτερική πολιτική· πικρή, πάντως, ήταν ή διαπίστωση, από έλληνικής, επίσης πλευράς, ότι οι Έλληνες στο Βουκουρέστι, φοβούμενοι βλάβη των συμφερόντων τους, δέν αντιδρούσαν στις ρουμανικές άξιώσεις.

Μετά τό 1881, ή ρουμανική προπαγάνδα ενέτεινε τις προσπάθειές της στην Πίνδο με τή δράση ρουμάνων εκπαιδευτικών και τήν άνοχή των τουρκικών άρχών, που τις έξαγόραζε ό Μαργαρίτης, ό όποιος μάλιστα ζήτησε και τή βοήθεια του Βατικανού με τό πρόσχημα τής έξουδετερώσεως των αντιδράσεων των έγχωρίων έπισκόπων. Τό σχέδιο, που τελικώς απέτυχε, απέβλεπε στην ένωση των Κουτσοβλάχων με τό Βατικανό μέσω του ούνιτη βουλγαρεπισκόπου Κιλκίς Νείλου Ιζνορον.

Κατά τήν όκταετία 1882-1890 ή ρουμανική προπαγάνδα σημείωσε όρισμένες έπιτυχίες στην Πίνδο· αυτή ή περίοδος άποτελεί τό αντικείμενο του τρίτου κεφ. τής συγγρ. Τό άφθονο χρέημα, ή δράση των ρουμανοδιδασκάλων, ή διαφθορά συνειδήσεων, ό χρηματισμός των τοπικών τουρκικών άρχών, αλλά και τής Πύλης, ή προσπάθεια εφαρμογής του σχεδίου για τήν ένωση Κουτσοβλάχων με τό Βατικανό άπετέλεσαν τά κύρια στοιχεία τής ρουμανικής προπαγάνδας. Άπέναντι στην κατάσταση αυτή προβλήθηκε σθεναρή ή αντίσταση του έλληνικού Υπουργείου Έξωτερικών, των όργάνων του, καθώς και του Οικουμενικού Πατριαρχείου· ταυτοχρόνως αυξάνονταν οι αντιδράσεις των αντιπάλων του Μαργαρίτη στο Βουκουρέστι, όπου έμφανίσθηκαν δύο άκόμη σύλλογοι (τό Μακεδονορουμανικό κομιτάτο και ή Lumina) καθώς και ό άλβανικός Drita. Κατά τή συγγρ. οι πρόσκαιρες έπιτυχίες τής ρουμανικής προπαγάνδας όφείλονταν στην οικονομική ένίσχυσή της από τό Βουκουρέστι, τήν στελέχυσή της από ικανό έμψυχο ύλικό, τήν ύποστήριξη των τουρκικών άρχών, αλλά και τή χαλαρή αντίδραση του Έλληνισμού σε μιάν

περίοδο μάλιστα κατά την οποία η κοινή γνώμη της Ρουμανίας φανατιζόταν από την παραπλανητική άρθρογραφία μερίδος του ρουμανικού τύπου. Στην Ήπειρο η προπαγάνδα επιδίωξε την ίδρυση σχολείων στα Ίωάννινα, τὸ Μέτσοβο, τὴ Βωβούσα. Τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο (1886-1887) ιδρύθηκε στὸ Βουκουρέστι ὁ Ρουμανοαλβανικὸς σύλλογος, ποὺ σὲ πρώτη φάση κινήθηκε γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀλβανικῶν βιβλίων στὴ Β. Ήπειρο καὶ σὲ δευτέρα γιὰ τὴν ίδρυση σχολείων. Στὶς κινήσεις αὐτὲς ἡ Ἑλλάδα ἀπήντησε μὲ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων μέσω τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας στὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου Κρανιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σαμαρίνα, Σμίξη, Μπριάζα, Πάδες, Συρράχο, Λάιστα, Βωβούσα, Δοβρίνοβο, Λεσινίτσα. Ὁ Ἕλληνας πρόξενος τῆς Ἐλασσόνας ἐπιχείρησε περιοδεῖα (Σεπτ.-Ὀκτ. 1887), κατὰ τὴν ὁποία ἐξέτασε ἐπιτοπίως τὴν κατάστασι καὶ ὑπέβαλε μάλιστα σχετικὴ λεπτομερῆ ἔκθεσι στοὺς προϊσταμένους τοῦ στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς προπαγάνδας στὰ παραπάνω χωριά, τοὺς ὑποτρόφους τῆς προπαγάνδας, τοὺς ἱερεῖς ποὺ εἶχαν προσχωρήσει σ' αὐτήν, τὰ μέσα ποὺ αὐτὴ χρησιμοποιοῦσε, τοὺς πράκτορες τῆς, τὶς δαπάνες τῆς καὶ τέλος τὰ μέτρα ποὺ συνιστοῦσε γιὰ τὴν ἐξουδετέρωσή τῆς. Τὰ προτεινόμενα μέτρα τὰ ἐφάρμοσε ἀμέσως ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησι, σὲ μιὰν περίοδο μάλιστα κατὰ τὴν ὁποία ἡ αὐστρορουμανικὴ συνεργασία στὴν Ήπειρο ἀναπτυσσόταν ἐπικινδύνως καὶ μερίδα τοῦ τουρκικοῦ τύπου ὑποστήριξε τὶς ρουμανικὲς διεκδικήσεις ἐπὶ τῶν Κουτσοβλάχων. Ἀπὸ τὰ ἀδύνατα σημεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν ἡ προβληματικὴ συνεργασία μητροπολιτῶν καὶ προξένων στὶς κρίσιμες περιοχές. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ συγγρ. ἀναφέρεται στὴν περίπτωσι τοῦ διωγμοῦ τοῦ Κώστα Κρυστάλλη ἀπὸ τὴν προπαγάνδα μετὰ τὴν ἄρνησι τοῦ ἰδίου καὶ τῆς οἰκογενείας του νὰ ἐνταχθεῖ σ' αὐτήν· ἡ περίπτωσι Κρυστάλλη εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ διωγμοῦ τῶν Ἑλλήνων βλαχοφώνων τῆς Ἠπείρου, καθὼς ὑπῆρξαν πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις σκευωριῶν σὲ βάρος τους ἐκ μέρους τῶν ρουμανιζόντων.

Τὸ τέταρτο κεφ. εἶναι ἀφιερωμένο στὴν πενταετία 1890-1895 μὲ ἐπίκεντρο τὶς ἐσωτερικὲς διαμάχες ποὺ σημειώθηκαν στοὺς κύκλους τῶν προπαγανδιστῶν. Στὴν πενταετία αὐτὴ ἐξακολούθησε ὁ φανατισμὸς τῆς ρουμανικῆς κοινῆς γνώμης ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ Βουκουρεστίου, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑποβολὴ διαμαρτυριῶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ διπλωματία στοὺς Ρουμάνους ἐπισήμους, ποὺ προέβαλλαν, μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ τὴ δικαιολογία ὅτι ἡ Ρουμανία εἶχε ἀνάγκη τῶν εὐφυῶν Κουτσοβλάχων γιὰ τὴν ἀνακοπὴ τῆς «ἰσραηλιτικῆς εἰσβολῆς». Στὴν ἴδια αὐτὴ πενταετία τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων ἀντιμετώπισε σοβαρὲς δυσχέρειες λόγῳ τῆς μεροληπτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν ὑπὲρ τῶν Ρουμάνων καὶ τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς διαμάχης προξενείου καὶ μητροπολίτη Ἐλασσόνας, ποὺ διευκόλυνε τοὺς σκοποὺς τῆς προπαγάνδας. Τὴν ἴδια περίοδο (Μάρτιος 1890) στὸ Κουτσοβλαχικὸ ζήτημα παρενεβλήθη, εὐνοϊκῶς ὑπὲρ τῶν ρουμανιζόντων, ὁ γνωστὸς καθηγητὴς Gustav Weigand, συνεχίσθηκαν

οί προσπάθειες για ίδρυση ρουμανικής επισκοπής που συνοδεύονταν από συχνά επεισόδια στις βλαχόφωνες κοινότητες με αποκορύφωμα την απόπειρα κατά της ζωής του μητροπολίτου Γρεβενών Κλήμη στο Περιβόλι (25 Ίουλ. 1891) και τη σκευωρία κατά του μητροπολίτου Ίωαννίνων Γρηγορίου Καλλίδη. Τò 1892 συνεχίσθηκαν οί προσπάθειες για την ίδρυση ρουμανικών επισκοπών κυρίως στο Μοναστήρι και στο Μέτσοβο, που υποστηρίζονταν από την Ύψηλή Πύλη και τους Βουλγάρους, άλλ' είχαν αντίμετωπο τή ρωσική αντίδραση που επιθυμούσε τήν προώθηση ελληνοσερβικής συνεργασίας.

Στή συνέχεια ή συγγρ. έκθέτει τήν κατάσταση στην Ήπειρο τò 1892 παρουσιάζοντας τήν εκπαιδευτική, κυρίως, κατάσταση σε καθένα από τὰ κυριότερα χωριά της Ήπείρου καθώς και τὰ βλαχόφωνα της Πίνδου, τήν έκμετάλλευση, εκ μέρους τών Ρουμάνων, σημείων του βιβλίου του Γάλλου έθνολόγου Victor Bérard και τών αδυναμιών τοπικών εκκλησιαστικών ανδρών· τò ελληνικό προξενείο Έλασσόνας προέτεινε σειρά μέτρων προς τήν ελληνική κυβέρνηση, όπως ήταν να πεισθούν οί νομαρχίες Λαρίσης και Τρικάλων να στηρίξουν τούς βλαχόφωνους Έλληνες και να αποσπάσουν τούς ρουμανίζοντες βλαχοφώνους από τήν προπαγάνδα, να διαθέσει ή Κυβέρνηση πιστώσεις για αγορά βιβλίων και άλλων έποπτικών μέσων, να προσεταιρισθούν οί Έλληνες τούς Τούρκους υπάλληλους, να βοηθούν οί Έλληνες συνοριακοί υπάλληλοι τούς βλαχόφωνους Έλληνες που παραχείμαζαν στη Θεσσαλία κτλ.

Στò επόμενο ύποκεφ. ή συγγρ. παρουσιάζει τήν προπαγάνδα στο βιλαέτι Ίωαννίνων και τήν Πίνδο τò 1893, που χαρακτηρίζεται από τήν ανάπτυξη τών ρουμανικών σχολείων, παρά τόν μικρό αριθμό τών έγγραφομένων μαθητών και τήν ταυτόχρονη παραδοχή από επισήμους Ρουμάνους εκπαιδευτικούς (όπως τόν Δ. Λαζαρέσκου-Λεκάντα), για τὰ πολὺ μικρὰ αποτελέσματα τών προσπαθειών της ρουμανικής προπαγάνδας στην Ήπειρο και παρά τις ελληνικές αδυναμίες που παρουσιάζονταν στην περιοχή από τις κοινοτικές διαμάχες και αδυναμίες που εξισοροπούσαν, ευτυχώς, ή έθνική όμοψυχία, τò έθνικό αίσθημα, τὰ πλούσια κληροδοτήματα τών προγόνων τών Κουτσοβλάχων. Έδώ ή συγγρ. σημειώνει κάθε χωριό με τò δυναμικό του, αλλά και τις προκλήσεις τών ρουμανιζόντων που διεκδικούσαν και τις εκκλησίες τών Έλλήνων βλαχοφώνων (Σαμαρίνα, Άβδέλλα, Περιβόλι) και απειλούσαν τούς Έλληνες διδασκάλους. Πάντως, ή ελληνική κυβέρνηση ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερος για τήν ενημέρωση τών Έλλήνων βλαχοποιμένων που παραχείμαζαν στην Ελλάδα και για τήν ανάγκη στηρίξεως τών σχολείων τους, ίδρύσεως συλλόγων κ.ά. Τò 1894 σημειώθηκε νέα ένταση πολεμικής κατά του Μαργαρίτη στο Βουκουρέστι εξαιτίας της ανεξέλεγκτης διαχείρισεως από αυτού τών οικονομικών χορηγήσεων τών εκάστοτε ρουμανικών κυβερνήσεων. Η αντίδραση κατά του Μαργαρίτη στο Βουκουρέστι συνεχίσθηκε όλο τò έτος αυτό και κορυφώθηκε τò 1895 με τήν αντι-

κατάσταση τῶν καλουμένων σχολείων Μαργαρίτη με ἄλλα ποὺ λειτουργοῦσαν πλέον ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ προξενείου Μοναστηρίου καὶ με τὴ στήριξη τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας T. Ionescu καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Alex. Lahovari, ποὺ πάντως δὲν ἔβρισκαν σύμφωνο τὸν βασιλέα Κάρολο, ἐνθερμο ὑποστηρικτὴ τοῦ Μαργαρίτη. Τὸ ἐπόμενο ἔτος 1895 διαφαινόταν σαφῆς ἡ ὑποχώρηση τῆς προπαγάνδας στὴν Ἡπειρο (Μέτσοβο, Βωβούσα, Λάιστα, Δοβρίνοβο καὶ ἄλλοῦ) καὶ ἡ μεταστροφή τῶν φρονημάτων τῶν ὡς τότε ρουμανιζόντων. Τὸ 1896, ὅμως, οἱ Ρουμάνοι κατόρθωσαν νὰ πετύχουν ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Ἀνθίμου, πρῶην Μεσημβρίας ὡς ἐξάρχου τῶν Ρουμάνων τῆς Τουρκίας, παρὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως. Τὸ ἴδιο ἔτος συνεχίσθηκαν οἱ ἀντιδράσεις στὸ Βουκουρέστι κατὰ τοῦ Μαργαρίτη, ἐμφανίσθηκαν τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ ἀνταρτικὰ σώματα στὴν Μακεδονία, κατέστη ἐμφανέστερη ἡ ἰταλικὴ παρέμβαση στὴν Ἡπειρο, ἐφ' ὅσον τὴ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ἡ Αὐστρία, χῶρο ἐπιρροῆς τῆς.

Τὸ δραματικὸ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ἔτος 1897 ἔδωσε τὴ δυνατότητα ποικίλων ἐκμεταλλεύσεων στὴν Ρουμανία σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδας, ἀλλ' εὐτυχῶς χωρὶς οὐσιαστικὰ πολιτικὰ ἀποτελέσματα· ἦταν καὶ τὰ ἐλληνικὰ πολιτεία ποὺ δὲν ἔπαυσαν νὰ λειτουργοῦν καὶ αὐτὸ βοήθησε τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ στὸ Κουτσοβλαχικὸ ζήτημα. Τὸ 1898 ἦταν ἔτος προσεγγίσεως Ἑλλάδας καὶ Ρουμανίας, ποὺ τὴ διευκόλυνε ὁ φόβος τῆς Ρουμανίας μήπως ἡ Ρωσία προωθήσει τὰ βουλγαρικὰ συμφέροντα στὴν Δοβρουτσά. Τὸ ἴδιο ἔτος σημειώθηκε ἀθρόα μεταστροφή ρουμανιζόντων πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸ, ἐνῶ στὴ Ρουμανία αὐξανόταν ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ Μαργαρίτη καὶ τῶν συνεργατῶν του με ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τῆς ἐκτάσεως τῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἡπειρο.

Σὲ ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιο ἢ συγγρ. προβαίνει σὲ σειρά διαπιστώσεων καὶ ἐξαγωγῆ συμπερασμάτων: ἀποτελοῦσε οὐτοπία ἢ προσπάθεια τῶν Ρουμάνων νὰ «ἀφυπνίσουν, ἀνθρώπινο ὕλικὸ καὶ νὰ τὸ ἐκμεταλλευθοῦν, στὴ συνέχεια, γιὰ ἐξασφάλιση ἐδαφικῶν ἀνταλλαγμάτων καὶ γιὰ περισπασμὸ τῆς κοινῆς γνώμης· ἐπισημαίνεται ἡ ἀνοχή, ἡ συνεργασία καὶ ἡ ἐξώνηση Τούρκων ἀξιωματῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἡπειρο, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐκαιριακὴ ὑποστήριξη τῶν Μ. Δυνάμεων πρὸς τὴν προπαγάνδα· ἡ συγγρ. ὑπενθυμίζει τὴν παρεμβολὴ στὸ Κουτσοβλαχικὸ τῶν ἀλβανιστῶν ποὺ βρῆκαν στὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα σημαντικὰ ἐρείσματα. Στις ἐπισημάνσεις τῆς τονίζονται ἐπίσης: ἡ ἀνεπάρκεια διπλωματικῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλλάδας καὶ ὀρισμένων μητροπολιτῶν ποὺ βοήθησαν ἀκουσίως ἴσως, τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, ἡ ἐξαγορὰ μικροῦ, ἔστω, ἀριθμοῦ βλαχοφῶνων Ἑλλήνων, ἱερέων, διδασκάλων καὶ προκρίτων, ἀλλὰ καὶ πτωχῶν εὐπίστων καὶ με ἐλαστικὴ συνείδηση Κουτσοβλάχων, σὲ συνδυασμὸ με τὶς κοινοτικὲς διενέξεις ποὺ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἄνοδο τῆς προπαγάνδας. Καὶ ἀκόμη: ἡ συστηματικὴ δίωξη ἱερέων, διδασκάλων

και προκρίτων πιστών στο Πατριαρχείο και τον Έλληνισμό, αλλά και η αντίδραση από το ίδιο το Κουτσοβλαχικό στοιχείο που επωμίσθηκε το μεγαλύτερο βάρος για την αντιμετώπιση της προπαγάνδας.

Το βιβλίο κλείνει με την παράθεση πηγών, βιβλιογραφία, κατάλογο έφημερίδων και περιοδικών που χρησιμοποιήθηκαν, Εύρετήριο, αγγλική περίληψη και τέσσερις χάρτες των βλαχοφώνων χωριών της Έλληνικής Χερσονήσου.

Αναμφισβητήτως το έργο της συγγρ. προσφέρει νέες ειδήσεις και μιὰ νέα προοπτική στο πλέγμα των έλληνορουμανικών σχέσεων, με επίκεντρο το Κουτσοβλαχικό κατά την περίοδο περ. 1860-1900. Περιττό να πούμε ότι το βιβλίο αυτό αποκτά ιδιαίτερη αξία με τη χρήση αρχειακών πηγών. Τελικά, όμως, φρονούμε ότι το βιβλίο κινείται στα πλαίσια της *histoire narrative* και, παρ' όλη την έξαντλητική αξιοποίηση των πληθωρικών πηγών, η γενική και γνωστή από παλαιότερα εικόνα της ρουμανικής προπαγάνδας δεν αλλάζει· αυτό τουλάχιστο προκύπτει και από το βιβλίο της συγγρ. Τα ίδια περίπου πράγματα, δηλ., που γνωρίζαμε ως τώρα· μόνον που έδω έχουμε τις τραγικές λεπτομέρειες του δράματος.

Τελικώς, το βιβλίο της καθηγήτριας κ. Ε. Ν. συνιστά γενναία συμβολή στην λεπτομερειακή γνώση του Κουτσοβλαχικού ζητήματος, άφου ή συγγρ. εξήντησε πηγές και βοηθήματα ακολουθώντας την ίδια παλαιά και καλή μεθοδολογία που έφηρμοσε και σε άλλα βιβλία της. Στις παρατηρήσεις αυτές θα προσθέσουμε την προσεγμένη έκδοση, τη σαφήνεια του λόγου, την έξαντλητική τεκμηρίωση των πληροφοριών.

Φυσικά, από το βιβλίο δεν έλειψαν έπουςιώδη λάθη και άβλεπτήματα. Σημειώνουμε μερικά: η συγγρ. δεν χρησιμοποιεί τα δύο τελευταία βιβλία του Κουτσόβλαχου φιλόλογου έρευνητή Άντ. Κολτσίδα, *Κουτσόβλαχοι. Οί βλαχόφωνοι Έλληνες, Έθνολογική, Λαογραφική και Γλωσσολογική Μελέτη*, Θεσσαλονίκη έκδ. Κυριακίδη, 1993 και *Ίδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Έλληνοβλάχων στο βαλκανικό χώρο (1850-1913)*, *Η έθνική και κοινωνική διάσταση*, Θεσσαλονίκη 1994, όπου αρκετά, λογουχάρη, για τον μοναχό Άβέρκιο. Η συγγρ. δεν αξιοποίησε τον τόμο τον αφιερωμένο στον Ίωακείμ Γ', *Επιστημονικό Συμπόσιο, Χριστιανική Μακεδονία, Ό από Θεσσαλονίκης Οίκουμηνικός Πατριάρχης Ίωακείμ Γ' ό Μεγαλοπρεπής*, Θεσσαλονίκη έκδ. Κέντρου Ίστορίας Θεσσαλονίκης, 1994, για την πολιτική του όποιου στο Κουτσοβλαχικό, τη ρωσοφιλία του, τη διαμάχη του με την Άθήνα κάνουν λόγο στον ίδιο τόμο οί μελέτες των Δ. Ίσπυρίδη, Μ. Τρίτου, Γ. Κυρμελή, Άθ. Καραθανάση· για τον διωγμό του Κ. Κρυστάλλη ύπάρχει ή πρόσφατη μελέτη του Ν. Τέντα, Κ. Κρυστάλλης, *Δοκίμιο*, Θεσσαλονίκη 1995. Η γραφή *Έλισάβετ Καστρισόια* (σ. 108, 131) είναι λαθεμένη· το όρθο είναι *Καστρίτση*· το ίδιο και ή γραφή *Υρασον* (σ. 165, σημ. 4), ή όρθή είναι *Βρασον*.